

Р.Расулов

Умумий тилшунослик

(Тилшуносликнинг назарий масалалари)

2-қисм

**Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультети
бакалавр ва магистрлари учун ўқув қўлланма**

Тошкент – 2006

Қўлланмада умумий тилшунослик фанининг илмий-назарий, фалсафий муаммолари ҳақида фикр юритилади. Ишда тил системаси, тил ва нутқ, уларнинг бирликлари, форма ва субстанция, система ва структура, белгилар назарияси, тилнинг икки жиҳати, синтагматика ва парадигматика каби қатор муҳим ва мураккаб масалалар ёритилади.

Ўқув қўлланма тилшуносларга, олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетининг бакалавр ва магистрларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор Ҳ.Неъматов

Тақризчи:

филология фанлари номзоди,
доцент С.Муҳамедова

Олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 14-сонли 8.VII.2006й қарорига кўра ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Муҳаррирдан

Қўлимиздаги ўқув қўлланмасида жуда асосли ва тушунарли шаклу мазмунда шарҳланганидек, бамисоли тил (лиссн) айни бир замонда ҳам ижтимоий, умумий ҳамда хусусий (шахсий, индивидуал), моҳиятли эканлигидай, фан ҳам ижтимоий ва шахсий каби зиддиятли мазмун – моҳиятга эгадир. Академик Сергей Вавиловнинг ўз чиқишларидан бирида: “Фан – бу олим деб аталувчи айрим шахсларнинг ўз қизиқишларини жамият (давлат) маблағи ҳисобидан қондиришларидир”, – деб ҳазиломуз айтган гапида катта ҳикмат ва ҳақиқат яширинган. Камолотга етган олимнинг эҳтиёжи шу даражага кўтариладики, бу шахсий эҳтиёж ижтимоий зарурат, жамият ривожини шартлари билан уйғунлашади – шахс ва жамият тавҳиди юзага келади. Ўтган аср фанида Дмитрий Менделеев, Альберт Эйнштейн, Энрико Ферми, Игорь Курчатов, Сергей Королёв, ўзбек олимлари Ҳабиб Абдуллаев, Собир Юнусов, Иброҳим Муминов, Абдурауф Фитрат, Айюб Гуломов кабиларнинг фаолияти бунинг ёрқин намунаси дур. Бундай олимлар жамият эҳтиёжларини ўз эҳтиёжлари деб билади ва уни қондиришга интилади. Ушбу қўлланма ҳам мана шундай ижтимоий эҳтиёж туйғусининг шахсий қизиқиш, илмий дунёқарашини умумлаштириш шаклида воқеланиш кўринишларидан биридир. Тилшунослигимизда дунёқараш, фаннинг маълум тараққиёт босқичини умумлаштиришга улкан эҳтиёж мавжудлигидан эса, жумладан, академик Азимжон Ҳожиёвнинг лисоний бирликлар табиати ҳақидаги мақолалари силсиласи, профессор Шавкат Раҳматуллаёвнинг “Ҳозирги адабий ўзбек тили” дарслиги далолат бериб турибди. Равшанхўжа Расуловнинг ушбу ўқув қўлланмаси ҳам шу турдаги умумлаштириш маҳсулидир. Унда муеллиф ўз лингвистик дунёқарашини, узоқ йиллар давомида тадқиқ этиб келатган манбаи – тил табиатини тушуниши ва талқин қилишини умумлаштириш илмий қадриятлар заминида китобхонга етказишга интилади. Шу хусусияти билан бу қўлланма алоҳида аҳамиятлидир – унда шахсий қизиқишлари ижтимоий эҳтиёж билан тавҳидлашган олимнинг тил ва тилшунослик моҳиятига қарашлари ўз ифодасини топган. Шунинг учун бу иш ҳам олдин санаб ўтилганлар билан бир қаторда туриб, ўзбек тилшунослигининг я н г и с и ф а т б о с қ и ч и га кўтарилаётганидан, мана шу сифат босқичи бусага ва пиллапоялари шаклланаётганидан далолат беради. Қўлланмада таҳлил ва талқин учун танланган муаммо ва тушунчалар мана

шундай зинапоя барпо қилиш учун зарур бўлган қурилиш материалларидир – улар жуда оқилона ва пухта уйлаб танланган. Уларнинг барчаси битта етакчи омилга – тил тадқиқи жараёнида диалектикадан онглилик ва изчиллик билан амалий фойдаланиш, ўз тадқиқоти, ҳукмлари, хулосаю тавсияларда – провард оқибатида фанда (тилшуносликда, ўзбек тилшунослигида) – мустақилликни, ҳукмларининг ўзи ўрганаётган манба табиатига (яъни ўзбек тили қурилишига) мувофиқлигини таъминлашга, фанни пайравликдан, онгсизона эргашишдан халос қилишга, тилшунослик фанини миллий истиқлол олдимишга қўйган буюк вазифа – ижодий тафаккур соҳибини етиштириш, унда миллий гуруҳ ва миллий мафқурани шакллантиришга хизмат қилдиришга қаратилган савоб, бу кун талабларидан келиб чиқадиган ишлардир. Албатта, муаллифнинг барча талқинларини тўла-тўқис қабул қилиш, уларга кўр-кўрона эргашиш, уларни айнан такрорлаш мўмкин эмас ва бундай ёндашишни муаллиф тарғиб ва ташвиқ этаётган диалектик методологиянинг ўзи ҳам, тадқиқ манбаи бўлган тилнинг серқирралиги ва зиддиятлиги ҳам рад этади. Лекин бундай масалаларнинг қўйилишининг ўзи фанимиз учун инқилобий бурилиш, маънавий-методологик мустақиллик нишонларидир. Сиёсий мустақилликдан кейин иқтисодий мустақилликка, ундан кейин маънавий мустақилликка эришиш ва уни мустаҳкамлаш эса барчамиз – Ватанимиз, жамиятимиз, онгимиз, таълимимиз олдида турган энг муҳим вазифадир. Талабалардек келажак бунёдкорларига мўлжаллаб ёзилган бу қўлланма мана шундай долзарб масала ечими сари бир қадамдир ва уни қўтлаш, ҳимоя этиш ва ривожлантириш зарурдир. Бу менга Р.Расулов ишини нашр этиш ва кенг оммалаштиришга тавсия этишга тугал асос беради.

Филология фанлари доктори,
профессор Ҳамид Неъматов
Бухорои шариф. 2006 йил 14 май.

Истеъдодли тилшунос олим,
устоз Саид Усмонов
хотирасига бағишлайман.

Сўз боши

Тилшуносликнинг илмий – назарий масалаларига бағишланган ушбу тадқиқот 2005 йилда нашр қилинган “Умумий тилшунослик” (Тилшунослик тарихи, 1-қисм) ўқув қўлланмасининг мантиқий давомидир.

“Умумий тилшунослик” фани кенг қамровли илмий – назарий, фалсафий фан бўлиб, унинг ўрганиш объекти сифат жиҳатдан мураккаб, миқдор жиҳатдан эса “чексиз”дир. Шунга кўра биз қўлланмада ушбу фан доирасига кирадиган барча назарий масалаларни тўлиқ ёритиб бериш вазифасини қўймаймиз.

Мақсад тилшуносларни, айниқса, филолог талабаларни (бакалавр ва магистрларни), тилшунослик тарихига оид қўлланмада айтилганидек, илмий – назарий жиҳатдан пухта тайёрлаш, назарий савиясини ошириш – шу йўналишда мукамал қилишдир. Чунки назарий масалалар билан мукамал қуролланган талабаларгина (фақат талабалар эмас) том маънодаги филолог – тилшунос сифатида шаклланади. Улар шундагина лисоний ҳодисалар таҳлиладан илмий хулосалар, гоёлар чиқара олади, ҳодисалар моҳиятига эътибор беради, назария билан амалиётни диалектик боғлиқликда олади. Тил ва нутқни, улар билан боғлиқ қатор масалаларни ўрганиш жараёнида диалектик фалсафанинг шакл ва мазмун, умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, имкониёт ва воқелик каби қатор категорияларига асосланган ҳолда фикр юритади, қузатишлар олиб боради. Демак, ишда ҳозирги назарий тилшуносликнинг энг муҳим, энг долзарб ва мураккаб муаммолари ҳақида фикр юритилади.

Биз бундай муаммолар қаторига тил системаси, тил ва нутқ, нутқ фаолияти, субстанция ва форма, система ва структура, белгилар назарияси – семиотика, тилнинг икки жиҳати, синтагматика ва парадигматика, тил ва нутқ бирликлари кабиларни киритамиз.

Ушбу масалаларни умумий тилшунослик фанининг билишимиз зарур бўлган муаммоларидан деб ҳисоблаймиз. Чунки, асосан, мазкур масалаларга кўра умумий тилшунослик

фани илмий-назарий, фалсафий фан сифатида хусусий тилшуносликлар учун ишончли, мукамал назарий манба, асос бўлиб хизмат қилади.

Тилшуносликнинг назарий масалалари бўйича фикр баён қилишда рус ва ўзбек тилшунослигида, асосан, шу йўналишда яратилган ишлардан, тадқиқотлардан фойдаландик, уларга ижодий ёндашдик.

Лингвистика ва унинг турлари

Лингвистика термини қатор Европа мамлакатлари: инглиз, француз, немис, испан, рус ва бошқа тилларда фаол қўлланилиб, тил ҳақидаги фанни англатади. Ушбу сўзнинг ўзаги *lingua* бўлиб, тил деган маънони беради. Бинобарин, лингвистика терминининг ўзбек тилидаги муқобили, маънодоши тилшунослик бўлиб, улар ўзаро синонимик муносабатга киришади.

Лингвистика ёки тилшунослик фани ўзига хос мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган алоқа қуролини – тилни система сифатида – бир бугун объект сифатида тадқиқ ва таҳлил қилади. Айни жараёнда у турли кўринишларда, шаклларда намоён бўлади. Бу ижтимоий характерга эга бўлган тилнинг моҳиятидан, уни турли томондан урганиш, текшириш лозимлигидан ва бу илмийлик принципи нуқтаи назаридан мутлақо тўғри эканлигидан келиб чиқади.

Лингвистика ниҳоятда қудратли маънавий белгиси, миллат бойлиги бўлган тилни урганиш жараёнида қуйидаги кўринишларда намоён бўлади:

1. Динамик лингвистика.
2. Статик лингвистика.
3. Атомистик лингвистика.
4. Структурал лингвистика.
5. Синхроник лингвистика.
6. Диахроник лингвистика.
7. Интралингвистика.
8. Экстралингвистика.
9. Макролингвистика.
10. Микролингвистика.
11. Паралингвистика.
12. Психолингвистика.
13. Социолингвистика.
14. Этнолингвистика.
15. Математик лингвистика.
16. Нейролингвистика ва бошқалар.

1. Динамик лингвистика. Динамик лингвистика, асосан, тилни реал мавжудлигида, турлича вазифаларни фаол бажаришда, "тараққиётда", ўзгаришда тадқиқ қилади.

2. Статик лингвистика. Статик лингвистика тил тараққиётдаги тўлиқ синхронлашган муайян бир даврни (булакни) ажратади ва уни тасвирлайди. Тилшуносликнинг

ушбу соҳаси, динамик лингвистикадан фарқли, тилдаги ривожланиш ва ўзгариш жараёнидан мутлақо четлашган, унга яқинлашмаган ҳолда тилнинг ҳозирги – замонавий даври билан боғлиқ маълум бир “қотган” қисмини – ҳолатини текширади.

3. Атомистик лингвистика. Атомистик лингвистика диққат-эътиборини ҳар бир индивидуал тил бирликларининг тараққиётини, усишини алоҳида ўрганишга қаратади.

4. Структурал лингвистика. Структурал лингвистика тил системасидаги ички муносабат ва алоқаларни тадқиқ қилади. У тил системасининг структурал қатламлари (фонетик, лексик, морфологик, синтактик сатҳлари) орасидаги ўзаро табиий, зарурий боғлиқликларни, муносабатларни ўрганади.

5. Синхроник лингвистика. Синхроник лингвистика статик ва структурал лингвистика билан узвий боғлиқ бўлиб, тилнинг маълум бир даврдаги “қотган”, “тургун” ҳолатини тасвирлашга хизмат қилади.

6. Диахроник лингвистика. Диахроник лингвистика динамик ва атомистик лингвистика билан узвий боғлиқ бўлиб, тилнинг тараққиёт, тил бирликларининг эса ривожланиш қонуниятлари ҳамда нагизларини ўрганади.

7. Интралингвистика (ички лингвистика). Ички лингвистика тил бирликларининг систем алоқасини, муносабатини экстралингвистик факторларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўрганади. Ички лингвистиканинг тадқиқот манбаи бўлиб фонология, лексикология ва грамматика ҳисобланади.

8. Экстралингвистика (ташқи лингвистика). Ташқи лингвистика тилнинг тараққиёти ва вазифасини ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-тарихий, этник, жўрофий каби факторлар билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Шунга кўра ушбу лингвистика тилни ижтимоий ҳодиса сифатида текширади.

9. Макролингвистика. Макролингвистика тилни кенг доирада, “катта ҳажмда” олиб, уни статистик методлар асосида тадқиқ қилади. Аниқроғи, ушбу соҳа тилни статистик методлар, статистик усуллар орқали таҳлил қилади.

10. Микролингвистика. Микролингвистика тил системаси таркибидаги (структурасидаги) алоқалар, ўзаро муносабатлар ва қарама-қаршилиқларни ўрганади.

11. Паралингвистика. Паралингвистика бевосита нутқ фаолияти билан боғлиқ бўлиб, нутқ жараёнида фикр ифодалаш билан бир вақтда юзага келувчи, сўзлашув нутқининг доимий ҳамроҳи бўлган қўл ва юз ҳаракатларини (имо-ишора, мимика), нутқнинг баландилиги, экспрессив-эмоционал бўёқ каби қатор жиҳатларни ўрганувчи соҳадир.

12. Психолингвистика. Психолингвистика психология ва лингвистика фанларининг умумлашмаси (синтези) сифатида нутқ жараёнини мазмун нуқтаи назаридан, коммуникатив аҳамияти, нутқ актининг муайян ижтимоий-амалий мақсадга йўналтирилганлиги, шунга мувофиқлиги жиҳатидан ўрганади. У нутқдаги – фикр ифодалашдаги шакл ва мазмун бирлигига алоҳида эътибор беради.

Психолингвистика лисоний имкониятлар асосида нутқий бирликларни ҳосил қилиш ва қабул қилиш, нутқ жараёни (фикр алмаштириш-ифодалаш ва англаш)да руҳий ҳолатларга, бунда шароит (ситуация), ўхшашлик (аналогия), фарқлаш (дифференциация), таъсирчанлик, сўзловчи ва тингловчи руҳий ҳолати масалаларига алоҳида эътибор беради.

13. Социолингвистика. Социолингвистика социология ва лингвистика фанларининг зарурий ва мантиқий боғлиқлигидан ҳосил бўлиб, жамият ва тил (тил ва жамият) муносабати масаласи билан шугулланади. У тилни социал – ижтимоий ҳодиса сифатида талқин қилади. Шунга кура социолингвистиканинг энг муҳим, асосий муаммоси тилни-тил табиатини ижтимоий ҳодиса сифатида текшириш, унинг жамиятдаги, тилшунослик фанидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашдир.

Социолингвистика, асосан, тил ва ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ҳаёт, тараққиёт ҳодисалари, фактлари ўртасидаги боғлиқликни, ушбу боғлиқликнинг сабабларини ўрганади. Аниги мазкур соҳа жамиятнинг яшаш ва ривожланишида тилдаги ижтимоий ҳаёт, яъни ташқи-экстралингвистик факторларнинг (омилларнинг) таъсири натижасида ҳосил бўлган ҳодисаларни, жараёнларни, ўзгаришларни таҳлил қилиб боради. Демак, социолингвистика ижтимоий факторларнинг тилга қандай таъсир қилиши, тил системасида (структурасида) қандай намоён бўлиши, қандай шаклда акс этиши кабиларни тадқиқ қилади.

Эслатамиз, социолингвистика статистик маълумотлар, аҳоли рўйхати ва анкета маълумотлари методикаси билан ўз фаолиятини кенгайтириб боради¹.

14. Этнолингвистика. Этнолингвистика этнография ва лингвистика фанларининг ўзаро муносабатидан шаклланиб, этник белги бўлган тилга халқ тарихий тараққиётининг, ривожланишининг, халқ турмуш, урф-одатларининг-моддий ва маънавий маданиятининг таъсирини, улэрнинг тилда воқе бўлишини ўрганади. Этнолингвистика тил ва жамият

¹ Қар: Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). Л., 1975, 242-245-бетлар.

муносабатини тадқиқ қилишда этник факторларнинг ўрни, аҳамияти, роли кабиларни аниқлайди, этник ва лисоний омилларнинг ўзаро таъсирини, боғлиқлигини акс эттиради.

15. Математик лингвистика. Математик лингвистика тилни ўрганиш ва тасвирлаш жараёнида математик методларнинг (масалан, статистик метод, информация назарияси кабиларнинг) қўлланиш имкониятларини текширади.

16. Нейролингвистика. Нейролингвистика нейрон ва лингвистика сўзларининг ўзаро бирикувидан, қўшилишидан ҳосил бўлиб, инсон миёсидаги нерв ҳужайраларининг-нейронларнинг тилни-сўзларни ҳосил қилишдаги вазифасини ўрганади. Нейрон нерв (асаб) системасининг асосий қисми, таркибий элементи сифатида тилни-тил ва нутқ бирликларини яратишда фаол хизмат қилади, етакчи ҳисобланади. Шунга кўра нейролингвистика инсон нерв системаси билан алоқа қуроли-тил орасидаги узвий, доимий, зарурий муносабатни ёритади. Шунингдек, у афатик нутқни, яъни тушуниб бўлмайдиган, бузилган, "касалланган" нутқни, унинг турларини аниқлаш ва тасниф қилиш, физиологик нерв системаси, нутқ фаолияти кабилар доирасида тадқиқот ишларини олиб боради.

Хуллас, лингвистика фани умумийлик сифатида, қайд этилганидек, турлича хусусийликлари, соҳалари орқали тил системасини бутун моҳияти, мураккаблиги билан, коммуникатив чексиз имкониятлари билан тадқиқ қилади. У айни жараёнда қатор фанлар билан ўзаро алоқада, ҳамкорликда иш олиб боради, тил ва жамият, тил ва тарих, тил ва тараққиёт, тил ва тафаккур, тил ва нутқ каби ўта долзарб ва ўта мураккаб масалаларнинг ёритилишида фаол иштирок этади.

Лингвистика фани жамият тараққиётининг, гуллаб-яшнашининг энг муҳим, энг асосий, тенги йўқ мезонларидан бири тил - алоқа қуроли эканлигини тасдиқлаш ва исботлаш учун хизмат қилади. Шунингдек, у таълим олувчига она тили имкониятларини-айни бир фикрни, нарса ҳодисани юзлаб усуллар билан ифодалаш йўлларини етказиш билан унда ижодий тафаккурни ривожлантиришга, она тилида фикрлаш ва она тили қурилишининг ўзига хослиги, бошқа тиллардан тубдан фарқ қилиши, оламни "ўзича" акс эттиришни сингдириш билан миллий онг, миллий дунёқараш, миллий гурур ва мафқурани шакллантиришда мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтайди.

Адабиётлар

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966.
2. Розенталь Д.Э, Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М., 1976.
3. Хемп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. - М., 1964.
4. Кондаков Н.И. Логический словарь - М., 1971.
5. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. - Т., 1985.

Тилнинг таърифлари

Тилшунослик фанининг тадқиқот объекти бўлган тил жамият маҳсули, жамият қуроли сифатида ўз таърифига, тавсифига, мантиқий изоҳига эга. Бу-табиий. Чунки таърифланиши зарур бўлган ушбу ижтимоий ҳодиса тараққиёт мезони, ҳаёт кўзгуси сифатида, миллат руҳио тарих таржимони сифатида жамиятга хизмат қилиб келмоқда. Демак, жамият ва тил тушунчалари ўзаро ажралмас-диалектик боғлиқ бўлиб, улар мантиқан бири иккинчисини тўлдиради, бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди, бири иккинчисига фаол хизмат қилади. Бошқача айтганда, жамиятнинг мавжудлиги тилнинг мавжудлигини, тилнинг мавжудлиги эса жамиятнинг мавжудлигини талаб қилади. Шунга кўра жамият тушунчаси қай даражада ўз таърифига эга бўлса, тил тушунчаси ҳам шу даражада ўз таърифига, тавсифига эгадир.

Хулоса шуки, тилшунослик фанининг муҳим, долзарб муаммолари қаторида тилнинг таърифи масаласининг бўлиши ҳам зарурийдир, табиийдир. Қолаверса, тил кўп қиррали мураккаб ҳодиса сифатида бошқа ижтимоий (масалан, тарих, фалсафа, психология каби) ва табиий фанлар томонидан ҳам ўрганилади, тавсифланади. Бундан эса мантиқий равишда тилнинг таърифи масаласи мураккаб масалалардан бири эканлиги тушунчаси келиб чиқади.

Тилшунослик тарихида ҳам, ҳозирда ҳам тилнинг таърифи масаласига алоҳида эътибор қаратилган ва қаратилмоқда. Ўз-ўзидан мантиқий савол тугилади. Тилшунослик тарихида тилнинг таърифи масаласи қандай ҳал қилинган, унинг мўҳиятини очиш учун қандай таърифлар берилган?

Маълумки, тилшунослик тарихида қатор лисоний (лингвистик) мактаблар, оқимлар, йўналишлар бўлиб, булар ичида, айниқса, ҳинд, юнон ва араб тилшунослик мактаблари алоҳида ўрин эгаллайди.

Араб тилшунослик мактабининг тил масалаларидаги улкан қизматлари дунё тилшунослигида тан олинган бўлиб, бунда, маълумки, Ўрта Осиёлик алломаларнинг – келиб чиқиши эроний қалқлардан бўлган Халил ибн Аҳмад, Сибавайх Албасрий, гуркийлардан Маҳмуд Кошгарий, Маҳмуд аз Замахшарий, Алишер Навоий ва бошқаларнинг хизматлари алоҳида юксак қадрланади, эътироф этилади. Жумладан, тил масалаларига жиддий эътибор берган буюк алломалардан бири Алишер Навоий ҳазратлари тилнинг кишилар орасидаги алоқа эҳтиёжи

натижасида пайдо бўлганини, сузлаш қобилияти инсонга алоҳ томонидан берилгани, аммо сузларни инсоннинг ўзи яратгани, нутқнинг қуроли тил эканлигини алоҳида қайд этади. Қиёсланг: “Тил мунча шараф била нутқнинг олатидир ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур”¹. Демак, Навоий тилнинг жамиятда- кишилар ўртасида алоқа қуроли сифатида хизмат қилиши гоёсини илгари суради. Бинобарин, тил алоқа қурolidир, тил (суз) жамият маҳсулидир, деган фикрлар-таъриф, тавсифлар қадим-қадим даврларнинг маҳсули сифатида хозирда ҳам амалдадир.

Умумий назарий тилшуносликнинг асосчиси, тил илмининг буюк билимдони европалик Вильгельм фон Гумбольдт тил масалаларига – тилнинг таърифи муаммосига алоҳида жиддий аҳамият берган. Аниқроғи, В.фон Гумбольдт тилнинг моҳиятини очишда, унга асосли илмий таъриф беришда антиномия² методини (усулини) қўллайди. Яъни у антиномия усули орқали тилнинг моҳиятини, табиатини илмий ёритиб беришга ҳаракат қилади ва бу жараёнда тил системасига нисбатан бир қатор антиномияларни қайд этади. Булар:

1. Тил ва тафаккурнинг ўзаро диалектик муносабати, яъни

а) тил ва тафаккур ўзаро ажралмас, бир бутундир; б) тил ва тафаккур ўзаро “ажралувчи”, ички қарама-қаршилиққа эгадир. Бошқача айтганда, тил тафаккурни, фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Тафаккур (фикр) тил орқали юзага чиқади. Тилсиз тафаккур, тафаккурсиз тил йўқ. Айни вақтда тил (тил материали) моддий, тафаккур эса руҳий (психик). Тил ташқи (шаклан), тафаккур эса ички, тил аниқ (эшитиш ва кўришга кўра), тафаккур эса мавҳум, тил-реал, тафаккур эса- ирреал.

2. Тил – фаолият, ҳаракат, ўзгариш, ўзгарувчанлик. Айни вақтда тил фаолият маҳсули, турғун, барқарор, бунёд этилган ўзгармаслиқдир. Демак, тил бир вақтнинг ўзида ҳам фаолият, жараён, ҳам фаолият маҳсули сифатида мавжуддир. Аслида эса, – дейди В.Гумбольдт “Тил фаолият маҳсули (ergon) эмас, балки фаолиятдир (energia)”³. Демак, тил фаолият маҳсули сифатида диахрон (тарихий) категория бўлса, тил фаолият сифатида синхрон (замонавий) категориядир. Аниги, тил фаолият сифатида нутқдир, нутқ фаолиятидир, нутқ жараёнида воқеланишдир.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. 14-том Т., 1998, 94-бет.

² Антиномия латинча anti (қарши) ва nomos (қонун) сузларидан ташкил топиб, қонундаги қарама-қаршилиқ ифодасини беради.

³ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человеческого рода. // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. - М., 1953, 73-бет.

Тил фаолият маҳсули сифатида асрлардан асрларга ўтиб борувчи, жамият тараққиёти билан баробар қадам ташловчи тараққиёт мезонидир, муайян тарихий норма (меъёр)дир.

Хуллас, ушбу ангиномия асосини ҳозирги тилшуносликда талқин этилаётган лисон (тил) ва нутқнинг ўзаро муносабати, тил ва нутқ диалектикаси ташкил қилади.

3. Тилдаги ижтимоийлик (социаллик) ва шахсийлик, алоҳидалик (индивидуаллик) орасидаги ангиномия. Тил индивидга, шахсга тегишли бўлгани ҳолда, айна вақтда, ўзида ижтимоий (социал) жараёнларни, факторларни акс эттиради, маълум бир жамият учун умумийдир.

4. Тил муайян система сифатида мавжуд бўлгани ҳолда, айна вақтда, нутқ фаолиятининг алоҳида актлари кўринишида воқеलाшади.

5. Тил (нутқ) ва нутқни тушуниш ангиномияси. Нутқ ва нутқни тушуниш, англаш нутқий фаолиятнинг муҳим, энг асосий жиҳатларини ташкил қилади. Шунга кўра жамият аъзолари ўртасида коммуникатив жараён амалга ошади.

6. Тил амалиётидаги объектив ва субъектив жиҳатлар. Айтмоқчимизки, ҳар бир инсон объектив равишда жамият маҳсули бўлган тилдан, унинг қонун-қоидаларидан фойдаланади. Субъектив равишда эса ҳар бир инсон ўз нутқи фаолиятида тилнинг тараққиётига, ундаги ўзгаришларга, янгиликларнинг юзага келишига хизмат қилади, таъсир кўрсатади.

7. Лисоний жараёндаги жамоавий (коллектив) ва шахсий (индивидуал) жиҳатлар. Тилдаги индивидуал жиҳатлар шундаки, тил, аниқроғи, нутқ шахсга - индивидга хос бўлиб, алоҳида шахсларнинг фаолияти ҳисобланади, яъни нутқ-индивудал, шахсий. Тил эса ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамоа маҳсулидир. Бошқача айтганда, тил-социал, ижтимоий. Демак, алоҳида шахслар - индивидлар ўз нутқида - нутқ фаолиятида жамият аъзолари томонидан яратилган тилдан фойдаланадилар, фикр алмашадилар.

Хулоса шуки, В.фон Гумбольдт тилни доимий тараққиётда, ривожланишда, ўзгаришда олади ва ундаги ўзгаришларни, тараққиётни, ривожланишни бевосита, мутлақо ҳақли равишда, жамият билан боғлиқ ҳолда таърифлайди. Шунга кўра Гумбольдт ҳар бир халқнинг тилида шу халқнинг тарихини, маданиятини, маънавиятини, умуман, унинг бутун маънавий-руҳий дунёсининг намоён бўлишини таъкидлайди.

Тилшунослик тарихида В.фон Гумбольдт, Бодуэн де Куртенэлар билан бир қаторда турувчи улкан тилшунослардан

яна бири швейцариялик француз Фердинанд де Соссюрдир. У ҳам тил таърифи масаласига алоҳида эътибор берган:

1. Ф.де Соссюр таърифича тилшунослик фанининг ягона ва ҳақиқий предмети тил бўлиб, у алоқа қуроли вазифасини бажарди.

2. Ф.де Соссюр тил моҳият (субстанция) эмас, балки шаклдир (формадир), деган ўзига хос таърифни ўртага ташлайди. Бу билан у тилни мазмун, моҳият (субстанция) билан қориштирамаслик, ундан фарқлаш лозимлигини, тил у ёки бу мазмунни (фикрни) ифодалаш шакли (формаси), воситаси эканлигини назарда тутди.

3. Ф.де Соссюр ўз қарашларида тилнинг систем характерга эгаллигини қайта-қайта таъкидлайди. Шунга кўра у тил белгилар системасидир¹, деган таърифни ҳам беради.

Тил белгилари, Ф. де Соссюр фикрича, шартли, ихтёрий, эркин бўлиб, икки томонга-ифодаловчига (ифода планига) ва ифодаланувчига (мазмун планига) эгадир.

4. Ф. де Соссюр икки жиҳатни: синхрон ва диахрон аспектларни фарқлаб, асосий эътиборни синхрон аспектга қаратади. Буни у сўзловчилар, фикр алмашувчилар учун ҳақиқий реаллик тилнинг синхрон - ҳозирги, реал вазиятда алоқа қуроли сифатида хизмат қилишидир, дейди². Ҳақиқатан, тилшунос-ликнинг дастлабки, энг муҳим бош вазифаси тил системасининг - тил ҳодисаларининг ҳозирги, замонавий ҳолатини ўрганишдир. Албатта, айни фикр тил тарихини, тилнинг тарихий тараққиётини ўрганиш зарурлигини инкор қилмайди, инкор қилиши ҳам мутлақо мумкин эмас. Негаки, тилнинг тарихи аслида жамият тарихи билан, жамият тараққиёти билан боғлиқдир. Жамият тарихи эса тил тарихидир.

5. Ф.де Соссюр халқнинг ифода имкониятлари системасини иккига: тил ва нутққа ажратади. Тил сўзларнинг жаъми ва нутқни қуриш, тузиш қоидаларидир. Нутқ эса тил системасининг сўзлашувдаги, фикр алмашувдаги ёки матндаги аниқ ифодаси, намоён бўлиши, воқелигидир.

Ф.де Соссюр фикрича тил ва нутқ ўртасида мутлақ қарама-қаршилиқ мавжуд бўлиб, шунга кўра тил лингвистикаси ва нутқ лингвистикаси³ каби иккига фан бўлиши керак. Албатта, бу

¹ Қар.: Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики (извлечения). // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. - М., 1956. 336-337-бетлар. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. М., 1977. 147-бет.

² Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. - М., 1933. 95-бет.

³ Соссюр Ф.де. Уша асар (извлечения). Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. 333-бет.

муболага бўлиб, тилшунослик фани тил ва нутқни диалектик муносабатда, боғлиқликда ўрганади.

Аслида тил ва нутқ ўртасида ўзаро яқин, зич алоқа мавжуд, яъни тил нутқ асосида ташкил топади, "ўсади", бойиди ва нутқда юзага чиқади. Тил бир вақтнинг ўзида ҳам асос, ҳам нутқ маҳсули. Тилнинг тараққиёти, ривожини нутқда маълум бўлади, юз беради. Жонли нутқ тилнинг мавжудлик шакли, ҳолати ва тараққиётидир, яшашидир. Тил – ижтимоий нутқ – индивидуал.

Хуллас, Ф.де Соссюр таълимотидаги асосий гоя тил ва нутқ дихотомияси бўлиб, бу дихотомия на фақат диахрон тилшунослик, балки ҳозирги-синхрон тилшуносликнинг – жаҳон тилшунослиги фанининг энг муҳим, энг долзарб, энг мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Айтиш шарт, тил ниҳоятда мураккаб ва кўп тармоқли, кўп қиррали ҳодиса бўлганлигига ва унинг қайси жиҳатлари ажратилиши, ёритилиши лозимлигига кўра у турли нуқтаи назардан таърифланади, тавсифланади. Бошқача айтганда:

1. Вазифа нуқтаи назаридан тил кишиларнинг ўзаро фикр алмашиш воситаси, шунингдек, фикрни шакллантириш, ифодалаш ва ўзгаларга етказиш қуролидир.

2. Тузилиши, ташкил топиши нуқтаи назаридан тил муайян бирликларнинг жами ва улардан фойдаланиш, уларни ўзаро мантиқий алоқага киритиш қоидаларидир.

3. Мавжудлиги нуқтаи назаридан тил ижтимоий ҳодиса, ижтимоий маҳсулот сифатида қайд этилади.

4. Семиотика нуқтаи назаридан тил белгилар системаси бўлиб, моддий бирликлардан – фонемалардан ташкил топади. Ушбу фонемаларнинг барқарор бирикишлари ўзидан ташқаридаги муайян предмет-ҳодисани (ниманидир) англатиш, билдириш хусусиятига эга бўлади.

5. Информация назариясига кўра тил код бўлиб, унинг ёрдамида, у орқали семантик информация (ахборот, хабар, маълумот) кодлаштирилади, муайян шартли белгиларга "жойлаштирилади" ва бошқалар.

Тилга турли нуқтаи назардан берилган таърифлар ичида, шак-шубҳасиз, тил жамиятнинг-жамият аъзоларининг энг муҳим ва энг асосий алоқа воситасидир, қуролидир, деган таъриф етакчилик қилади. Чунки ушбу таърифдан иккита энг муҳим гоя келиб чиқадики, айни гоя тилнинг бутун моҳиятини, жамиятдаги ўрнини, жамият тараққиётидаги қудратини, қувватини, моддий ҳодиса сифатидаги аҳамияти кабиларни қамраб олади. Бу гоялар:

1. Тил ўзаро алоқанинг, фикр алмашишнинг энг муҳим, энг асосий, энг таъсирчан воситасидир.

2. Тил ўзаро алоқанинг инсонлар-жамият билангина боглиқ шакли, кўринишидир.

Маълумки, тилнинг жамиятда алоқа қуроли вазифасини бажариши унинг коммуникатив вазифасини ташкил қилади. Тилнинг муайян хабар, дарак ифодалаб, таъсир қилиши эса унинг экспрессив вазифаси ҳисобланади. Экспрессив вазифа муайян хабар ифодалаш ва тингловчига етказиш каби информатив вазифани ҳамда ҳис-ҳаяжон, ҳиссиёт (эмоция) ифодалаш каби эмотив вазифани ҳам ўз ичига олади. Шунингдек, тил бирон истак, хоҳиш билдириш вазифасини-волонтиратив функцияни ҳам бажради. Тилнинг хабар, сезги, ҳис-ҳаяжон, хоҳиш-истак ифодалаш ва уларни тингловчиларга “бериш”, етказиш-булар биргалиқда тилнинг экспрессив жиҳатини-вазифасини ташкил қилади. Айни вақтда тил миллатлараро алоқа воситаси, тажриба ва билимларни сақлаш ва авлодларга етказиш қуроли ҳам булиб, бу жараёнлар тилнинг аккумулятив¹ вазифаси ҳисобланади. Тилнинг ушбу вазифаси, айни вақтда, унинг гносеологик (билиш жараёни) функцияси деб ҳам юритилади.

Хуллас, тил жамиятнинг алоқа қуроли сифатида нутқ товушларидан, уларнинг ўзаро богланишидан ҳосил бўладиган сўзлардан, грамматик воситалардан ва улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш қоидаларидан ташкил топган ижтимоий-тарихий, маданий ва мантиқий системадир, маънавият белгисидир.

Адабиётлар

1. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. - М., 1977.
2. Амирова Г.А, Ольховиков Б.А, Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.
3. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.I - М., 1954; ч II - М., 1960.
4. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. - М., 1956.
5. Лоя Я.В. История лингвистических учений - М., 1968.
6. Кондаков Н.С. Логический словарь. - М., 1971.
7. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
8. Баскаков Н.А, Содиқов А.С, Абдуазизов А. Умумий тилшунослик. - Т., 1979.

¹ Аккумулятив-лотинча, тўплаш, йиғиш демақдир.

Тил ва нутқ

Тил ва нутқ диалектикаси назарий тилшунослиқнинг, шунингдек, амалий тилшунослиқнинг ҳамда психологія, фалсафа, мантиқ каби фанларнинг ҳам муҳим ва мураккаб муаммоларидан бири бўлиб, аини масала жаҳон тилшунослигининг доимий диққат марказида турган ва ҳозирда ҳам шундай.

XX аср тилшунослигининг – систем тилшунослиқнинг бош, асосий мезони тил ва нутқ муносабати, тил ва нутқ ҳодисаларини, бирликларини фарқлаш бўлди.

Ушбу муаммо тарихига назар ташласак, проф. Ҳ.Неъматовнинг маълумот беришича, тил ва нутқ ҳодисаларини узаро фарқлаш дастлаб VII-IX асрларда шаклланган араб тилшунослигининг тил ўрганиш усулларида кўриш мумкин. Проф. А.Нурмоновнинг тадқиқотида эса темурийлар даври ўзбек тилшунослигининг сардори булган Алишер Навоий асарларида тил ва нутқ ҳодисалари фарқлангани, аллома шу масалага алоҳида эътибор бергани қайд этилади.³

Тил ва нутқ муаммоси умумий назарий тилшунослиқнинг асосчиси булган Вильгельм фон Гумбольдтнинг тилдаги энергео (ҳаракат, жараён, куч) ва эргон (маҳсулот), тилшунослиқдаги психологизм оқимининг асосчиси Г.Штейнтальнинг тилдаги “барқарор моҳият” ва “ҳаракатдаги кучлар”, буюк назарийчи ва амалиётчи тилшунос Бодуэн де Куртенэнинг “тилдаги барқарорлик ва узгарувчанлик” ҳақидаги таълимотларида ҳам берилди.

Таъкидлаш шарт, тил ва нутқ диалектик муносабати ўзининг дастлабки ҳақиқий, мукамал илмий – назарий ечимини тилшунослиқ фанида кескин бурилиш ясаган буюк тилшунос олим Фердинанд де Соссюр асарларида топди.

Демак, тил ва нутқ масаласи на фақат систем тилшунослиқнинг, умуман, жаҳон тилшунослиги фанининг ҳамма давларидаги – ҳам диахрон, ҳам синхрон босқичларидаги энг жиддий назарий муаммоси булган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Негаки, тилшунослиқнинг ушбу ўта мураккаб ва ўта долзарб муаммосисиз на фақат назарий-умумий тилшунослиқнинг, балки хусусий-амалий тилшунослиқнинг ҳам қатор энг муҳим, жиддий масалаларини тулиқ, мукамал ва объектив ҳал қилиб булмайди. Шунга кўра тил ва нутқ диалектикаси жаҳон тилшунослиги фанининг доимий муаммоларидан бири сифатида қолаверади.

Шуро даври тилшунослигида, айниқса, 60 йиллардан бошлаб, тил ва нутқ масаласига алоҳида эътибор берила бошлади. Аниқроғи, Ф.де Соссюр томонидан халқнинг алоқа қилиш, фикр ифодалаш

¹ Қар.: Неъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологяси асослари. - Т., 1995. 3-29-бет.

² Қар.: Неъматов Ҳ, Бозоров О. Уша асар, 7-бет.

³ Қар.: Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. - Т., 2002, 73-80-бетлар.

⁴ Қар.: Неъматов Ҳ, Бозоров О. Уша асар, 7-бет

воситасининг тил ва нутқ деб берилиши, буларнинг бир-биридан фарқланиши олимлар ўртасида фикрлар қарама - қаршилигини тугдирди.

Бир қатор олимлар тил ва нутқ узаро фарқланмайди, аслида фарқланмайдиган битта объект мавжуддир, тил ва нутқ бир нарса,¹ деса, бошқа бир қатор олимлар тил ва нутқни фарқлаш, албатта, керак, булар фарқланади,² деган гоёни илгари суради.

Хуллас, ҳозирда тил ва нутқни, тил ва нутқ ҳодисаларини, бирликларини фарқлаш умумтилшуносликда, шунингдек, ўзбек тилшунослигида ҳам мустаҳкам ўрин эгаллади.

Тил за нутқ диалектикасида тил ўзига хос мураккаб тузилишга (структурага) эга бўлган бир бутун система сифатида фаолият кўрсатади. Демак, Ф.де Соссюр мутлақо тўғри таъкидлаганидек, тил системадир.³

Тил системасининг бир-бири билан узвий боғланган товуш томони, лутат таркиби, грамматик қурилиши мавжуд бўлиб, улар биргаликда бир бутунликни, системани ташкил қилади. Тилнинг систем характери аслида қайд этилган сатҳлар, қатламлар (яруслар) билан белгиланади, асосланади. Айни вақтда ушбу сатҳларнинг ҳар бири ўзига хос система-ички система бўлиб, тил системасининг таркибига қиради. Демак, тил системалар системаси-суперсистема, макросистема сифатида жамиятга хизмат қилади, ижтимоий аҳамиятга эга бўлади, ижтимоий – амалий вазифа бажаради.

Тилнинг ижтимоий моҳияти жамиятда алоқа-аралашув қуроли бўлишида кўринади. Шунга кўра проф. С.Усмонов "Инсонлар орасидаги муносабат учун хизмат қиладиган нарса, албатта, ижтимоий аҳамиятга эга бўлиши лозим. Чунки бундай муносабат, алоқа коллектив ичида-жамиятда воқе бўлади"⁴, дейди.

Тилнинг материал моҳияти ҳақида фикр юритилганда, тилни белгилар системаси ёки семиотик система деб, қараш ҳозирда тилшунос олимлар томонидан қабул қилинган. Масалан, проф. В.М.Солнцев "Тил типик семиотик ёки белгилар системасидир..."⁵ деса, тилшунос Б.В.Косовский "тил ўзининг материал моҳиятига кўра белгилар системасини ёки семиотик системани ҳосил қилади"⁶, деб алоҳида қайд этади.

Хуллас, тил суперсистема-системалар системаси сифатида жамият учун тарихан мукамал яратилган, барчага бирдай хизмат қиладиган ва барча учун умумий булган, асосан, фикр ифодалаш, фикрни моддий қилжш учун ишлатиладиган алоҳида сўзлар, гаплар-

¹ Қар.: Миркин В.М. Различные толкования соотношения: язык-речь. // Иностраный язык в школе. 1970. №1

² Қар.: Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. М., 1964, 8-бет.

³ Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию, 120-бет.

⁴ Усмонов С. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти. Ж.19'0, № 2.

⁵ Солнцев В.М. Знаковость языка и... теория познания. М., 1969, 212-бет.

⁶ Косовский Б.В. Общее языкознание. - Минск, 1969, 37-бет

нутқ бирликларидан, ифода воситаларидан, уларнинг ўзаро мантиқий боғланиши учун, нутқни қуриш учун хизмат қиладиган қонун-қоидалардан ташкил топади.¹

Тил ўзининг жамиятдаги коммуникатив (информатив, экспрессив, эмотив, волонтиатив ва б.) вазифасини қандай қуринишида, қандай “қиёфада”, қандай шаклда амалга оширади?

Ижтимоий-психик жараён бўлган тил ўзининг жамиятдаги коммуникатив-умуман ҳар қандай вазифасини нутқ шаклида, нутқ қуринишида, нутқ орқали амалга оширади. Нутқ тил системасининг сўзлашув, фикр алмашув жараёнидаги ёки ёзувдаги-матндаги муайян ифодасидир, қуринишидир, ҳолатидир. Шунга кўра С.Усмонов “Тил қачон маълум функцияни бажариши мумкин? Тил нутқ сифатида намён бўлгандагина маълум функцияни бажариши мумкин”,² дейди.

Миямизда (онгимизда) объектив оламнинг таъсири туфайли ҳосил бўлган тушунчалар, тасаввурлар, турли хил фикрлар, демак, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тил (нутқ) орқали воқелашади. Яна ҳам аниқроғи, ҳар қандай фикрни ифодалаш, бошқалар билан алоқада бўлиш, фақат тил материали орқали амалга ошадиган реал, жонли нутқ жараёнида содир бўлади. Тил алоқа қуроли, инсонлар орасидаги муносабат воситаси деб баҳоланганида тил материалига асосланган... нутқ кўзда тutilади.³

Ички – идеал жараён, ташқи-материал воқеликка ўтар экан, айланар экан, бу ўтиш-жараён фақат нутқ асосида, яъни ҳамма вақт тил материалига суянадиган нутқ орқали амалга ошади. Нутқ учун эса асос (база) вазифасини тил бойлиги, тил материали ўтайди. /

Тил материалини С.Усмонов иккига бўлади: 1. Психик материал. Бу-сўз, морфема ва фонемаларнинг хотирадаги образи (қиёфаси).

2. Моддий материал. Бу-нутқ яратиш чоғида белгили товуш қобигига эга бўлган, ёниқ талаффуз қилинаётган сўзлар, морфемалар ва товушлар.⁴

Демак, реал жонли нутқнинг реал тил бирликларидан ташкил топиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Қиёсланг. *Бизнинг давримиз бозор иқтисодиётига ўтиш давридир*, гапи реал нутқ бўлиб, у товуш материясига эга бўлган реал тил бирликларидан ташкил топади. Аниқроғи, ушбу гап: *биз, нинг, давр, и, миз, бозор, иқтисод, и, ёт, и, га, ўт, иш, давр, и, дир* каби аниқ тил бирликларидан-сўз (лексема) ва аффиксал морфемалардан таркиб топган. Демак, айни гапни қайд этилган тил бирликларига-сўз (лексема) ва аффиксал морфемаларга ажратиб, аслида, уни реал тил бирликларига ажратиш демақдир. “Аммо ажратишдан ҳосил бўлган ҳар бир элемент ўша нутқ ўтиб кетганидан кейин ўз материал қобигини йўқотиб, маълум

¹ Қуш қар. Доя Я.В. История лингвистических учений. - М., 1968, 139-бет.

² Усмонов С. Ўша мақола.

³ Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1972, 144-бет. Яна қар. Серебрянников.Е.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. - М., 1983

⁴ Усмонов С. Ўша асар, 140-бет.

образлар сифатида доимий равишда хотирада сақланади. Хотирадаги бу элементлар энди моддий ҳодиса бўлмай, психик ҳодисадир. Психик ҳодисадан эса лозим бўлганида нутқ аъзоларининг фаолияти туфайли яна моддий ҳодиса ҳосил қилиш мумкин”.¹

Маълум бўлдики, психик ҳодиса билан реал нутқ орасидаги оралиқ ҳодиса хотирадаги реал тил элементларининг, тил бирликларининг нутқ тузиш вақтида талаффуз орқали рўйга чиқариладиган реал эквивалентларидир.

Демак, хотирадаги тил элементларининг образлари нутқ фаолияти вақтида реал тил элементларига айланади. Зотан реал элементлар аслида бирламчи бўлиб, уларнинг онгдаги (хотирадаги) образлари иккиламчидир ва улар реал элементлар туфайли ҳосил бўлади.²

Тил “ташқи” жиҳатдан ҳам моддий, ҳам психик ҳодиса. Унинг моддийлиги-товуш материяси бўлса, психик ҳодисалиги хотирада сақланиш хусусиятидир. Тилнинг ижтимоий вазифаси моддийликда кўринади. Тилдаги моддийлик сўз, сўз бирикмаси ва морфемаларнинг товуш материясига уралганлигида намоён бўлади. Худди шу хусусият тилдан ижтимоий мақсадда фойдаланиш имкониятини беради.³

Маълум бўлдики, тилдан фикр алмашув-коммуникация мақсадида фойдаланиш жараёни нутқдир. Ҳозирги вақтда нутқнинг тил материали орқали алоқа қилиш жараёни эканлиги тажриба йўли билан ҳам исботланган. Масалан, психолог В.А.Артемов “Экспериментал – фонетик ва экспериментал – психологик тадқиқотлар нутқнинг тил орқали алоқа қилиш жараёни эканлигига бизнесишонтирмоқда. Ҳозирда кўпчилик ... психологлар, методист ва тилшунослар ушбу фикрга келишган”.⁴ Демак, тил нутқ орқали, нутқ эса тил материали орқали амалга ошади.

Академик И.П.Павлов томонидан иккиламчи сигналлар системаси деб ном олган тилнинг нутқ билан чамбарчас боғлиқлигини яна шундан ҳам билиш мумкинки, ҳар бир тил тарихий тараққиёт давомида, одамларнинг нутқ воситаси билан алоқа боғлаш жараёнида вужудга келади.

Тил ва нутқ уртасидаги боғлиқлик, ўзаро алоқадорлик яна қуйидагилардан ҳам маълум бўлади. Тил нутқ асосида ташкил топади ва нутқ орқали реаллашади. Тил бир вақтнинг ўзида ҳам асос, ҳам нутқ маҳсули. Тил алоқа учун материал берса, нутқ шу материалдан фикр шакллантиришдир. Ф. де Соссюр айтганидек, тил бизга нутқ тушунарли бўлиши учун зарур бўлса, нутқ эса тилнинг тараққиёти, яшаши, шаклланиши учун зарур. Тарихий жиҳатдан нутқ фактлари тилдан олдин келади.⁵

¹ Усмонов С. Уша асар, 140-бет

² Усмонов С. Уша асар, 142-бет

³ Усмонов С. Уша асар, 142-бет

⁴ Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. - М., 1969, 19-бет.

⁵ Соссюр Ф. де Уша асар, 56, 58-бетлар.

Шу ўринда проф. Б.А.Серебренниковнинг фикрини ҳам келтириш мақсадга тўла мувофиқдир. У таъкидлаганидек "...тил нутқ жараёнида фойдаланилади. Ҳар бир нутқ фаолиятида тил элементлари иштирок этади. Агар тил систем характерга эга бўлса, нутқ ҳам тил элементлари асосида намоён бўлгандан кейин систем характерга эга бўлади.¹

Бизнингча ҳам нутқ системадир, систем характерга эгадир. Аммо у тилга нисбатан иккинчи даражали система бўлиб, тил системасига асосланади, ундан имконият сифатида фойдаланади. Тил системаси асосида нутқий система, нутқ фаолияти, фикрни ифодалаш системаси юзга келади. Шунингдек, нутқ (нутқий фаолият) фикрни ифодалаш жараёни экан, айни жараёнда иштирок этувчи бирликлар ўзаро мантиқий, зарурий муносабатга киришиб, бир бутунликни-системани, масалан, нутқни, гапни ҳосил қилади. Қолаверса, нутқдаги – фикр ифодалаш жараёнидаги сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам – матн ҳам ўзига хос микро ва макросистемалардир.

Тилнинг яшаши, мавжудлиги, тараққиёти нутқ орқали бўлади. Масалан, мен уз нутқимда узбек тилидан фойдаланиб гапиряпман, демак, бу узбек тилининг мавжудлиги, унинг яшаётганлигидир. Демак, тилнинг ҳар бир аниқ кўриниши реал нутқдир, нутқ фаолиятидир.²

Жонли нутқ ёки реал нутқ бу тилнинг мавжудлиги, унинг фаол ҳаракатидир.

Тил инсон хотирасида мавжуд лисоний (лингвистик) бирликлардан ва қоидалардан иборат хазинадир³. Нутқ эса ушбу бирликларнинг муайян қоидалар асосидаги фаол ҳаракати, муайян ижтимоий вазифа бажариши, яъни нутқ жараёндир, амалиётдир. Тил ҳам, нутқ ҳам ижтимоий ҳодисадир. Ижтимоий характерга эга бўлган тил ва нутқ бири иккинчиси орқали амалга ошади, яъни тил нутқ орқали, нутқ эса тил орқали воқелашади, намоён бўлади.

Тил ва нутқ ўзаро алоқадор, бир-бири билан боғлиқ, бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайдиган, аммо бир-биридан фарқли бўлган ижтимоий ҳодисалардир. Демак, тил ва нутқ ўзаро боғлиқ бўлгани билан айнан бир хил нарса эмас. Психолог П.И.Иванов: "Биз бирор кишига: сиз қайси тилда (ёки тилларда) гаплашасиз деб савол берганимизда, биз шу кишининг нутқи, гапи билан унинг ўз нутқида

¹ Серебренников Б.А. Уша асар.

² Қар. Ломтев Т.П. Язык и речь. // Вестник МГУ, филология, журналистика, 1964, №4, 68-бет.

³ XXI аср узбек тилшунослигида, тил ва нутқ диалектикасида, тилнинг лисон деб аталувчи қисми, кўриниши ажратилиб, нутқдан фарқли ҳолда лисоннинг инсон хотирасида мавжуд тил бириклари ва улардан фойдаланиш қоидаларидан иборатлиги таъкидланмоқда. қар.: Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - T. 2006. 4-bet.

қандай тил (ёки тиллар) дан фойдаланишини аниқ биламиз”¹, - дейди.

Ҳар бир кишининг ўз нутқи бор ва нутқда бир ёки бир неча тилдан фойдаланиб гапирди. Шу билан биргаликда ҳар бир кишининг нутқи унинг ёшига, билимига, умумий маънавий-маданий савиясига қараб, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Бундан эса нутқнинг индивидуал ҳодиса эканлиги келиб чиқади. Лекин биз юқорида тил ҳам, нутқ ҳам ижтимоий ҳодиса деган эдик. Гап шундаки, нутқ ҳақиқатан ҳам индивидуал. Нутқ индивидуал ўзининг бажарилишига, содир бўлишига кўра, яъни у индивид, алоҳида киши томонидан амалга ошади. Аммо ўзининг вазифасига кўра эса нутқ ижтимоийдир.

Демак, нутқ – индивидуал деганда, унинг индивид-алоҳида шахс томонидан амалга оширилиши, бажарилиши кўзда тутилса, нутқ – ижтимоий деганда, унинг аҳамияти, вазифаси, оммавийлиги тушунилади.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тилни ҳам маълум маънода индивидуал дейиш мумкин. Чунки тил материали (элементлари, бирликлари) психикада, хотирамизда мавжуд. Шунинг учун ҳам, С.Усмонов: “Тил элементлари жамият аъзоларининг хотирасида... мавжуд”², - дейди.

Демак, тил индивидуал нутқ шаклида фаолият кўрсатади. Тил ва нутқ ҳам ижтимоий, ҳам индивидуал. Тилдаги ижтимоийлик нутқ орқали намоён бўлади. “Тилдаги ижтимоийлик яширин, ички ҳодиса бўлса, нутқдаги ижтимоийлик ташқи, реал ҳодисадир”³.

Тил мавҳумдир, нутқ эса аниқдир, яъни нутқни эшитамиз, акустик қабул қиламиз ва кўрамыз (матда). Нутқ доимо аниқ бўлиб, муайян уринда (жойда) ва муайян вақтда юз беради. Нутқ сўзловчининг, тингловчининг ва предметнинг – фикр юритилаётган предметнинг мавжуд бўлишини талаб қилади.⁴

Нутқ акти – ҳамма вақт ижодий акт. Чунки ҳар бир киши ўз фикрини муайян шакл – сўз, нутқ орқали фойдаланганида ўзининг билимига, лугат хазинасига, ҳаёт тажрибаси ва маданий савиясига суянади.

Нутқ – ҳаракатчан, динамик, жонли бўлса, тил – статик, стабилдир.⁵

Нутқ – алоҳида шахсга, индивидга боғлиқ. Тил эса алоҳида шахсга, индивидга боғлиқ эмас.

Тилнинг ижодкори, яратувчиси халқ. А.А.Потебля айтганидек, тил халқнинг маҳсулидир. Нутқнинг эса ижодкори индивиддир, инсондир.

¹ Иванов П.И. Умумий психология – Т. 1967, 294-бет.

² Усмонов С. Уша мақола.

³ Усмонов С. Уша мақола.

⁴ Трубецкой С. Основы фонологии. – М., 1960, 7-бет.

⁵ Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1968, 105-бет.

Нутқ баланд ва паст, тез ёки секин, узун ёки қисқа, мимикали ёки мимикасиз, қўл ҳаракати билан (жест) ёки қўл ҳаракатисиз, аниқ ёки ноаниқ бўлиши мумкин, тилга бундай таъриф-таъсиф тўғри келмайди.

Нутқ ҳам монологик, ҳам диалогик бўла олади. Тил эса монологик ҳам, диалогик ҳам бўла олмайди.

Тил – алоқа қуроли, нутқ – алоқа усули.

Тил-имконият, нутқ – воқелик, таъсирчанлик.

Тил-умумийлик, нутқ-хусусийлик, алоҳидалик.

Нутқ келиб чиқишига кўра бирламчи, яъни олдин нутқ – нутқ товушлари пайдо бўлган, тил эса иккиламчи, нутқ асосида шаклланган, ташкил тошган.

Тил таҳлил қилиш йўли орқали, нутқ эса қабул қилиш ва тушуниш орқали билинади.

Тилнинг ҳаёти узоқ, халқнинг ҳаёти билан боғлиқ, нутқнинг ҳаёти эса қисқа, яъни айтилган вақтдагина мавжуд.

Тилнинг алоҳида вазифаси бўлган нутқ психология, тилшунсслик (услугунослик, нутқ маданияти ва б.), физиология (нутқ аппаратининг тузилишини урганади), информация назарияси ва бошқа фанлар томонидан текширилади.

Тил – тилшунослик, фалсафа, мантиқ, тарих, семиотика ва бошқа фанлар томонидан ўрганилади.

Демак, жонли нутқ, нутқ фаолияти тилнинг мавжудлик ва тараққий қилиш шаклидир. Тилни нутқ фаолиятида-нутқда кузатганимиздагина унинг ижтимоий-амалий вазифа бажариш механизмини очиб бериш мумкин. Нутқ фаолиятидагина тил ва нутқнинг узаро таъсири, боғлиқлиги, алоқаси амалга ошади.

Тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабат шундаки, нутқ фаолияти натижасида нутқ шаклланади. Нутқ эса тил бирликларидан тузилади ва тил бирликларига ажралиб кетади. Тил бирликлари яна нутқ фаолияти – фаоллиги учун хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Усмонов С. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. // Ўзбек тили ва адабиёти, ж. 1970. №2.
2. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
3. Лоя Я.В. История лингвистических учений. - М., 1968.
4. Козовский Б.В. Общее языкознание. - Минск. 1969.
5. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М., 1971.
6. Нейматов Ҳ, Бозоров О. Тил ва нутқ. - Т., 1993.
7. Нейматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Т., 1995.
8. Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili - Т., 2006.

9. Хроленко А.Т. Общее языкознание. - М., 1981.
10. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи. проф. Дадабоев Ҳ. - Т., 2004.
11. Расулов Р. Умумий тилшунослик. 1-қисм. (Тилшунослик тарихи). - Т., 2005.

Субстанция ва форма

Диалектик фалсафа ўз қонуи ва категориялари билан объектив воқеликни илмий билиш жараёнида бирдан-бир методологик асос бўлиб ҳисобланади. Шунга қура деярли барча файлар дилектиканинг қонун ва категорияларига суянади, ундан қувват олади, унга асосланади. Бу эса дунёни билиш жараёнининг объективлигини, ҳаққонийлигини таъминлайди.

Диалектик категориялар объектив воқеликка – табиат ва жамиятта тегишли бўлган предмет, нарса, ҳодиса ва жараёнларни, улар ҳаракатининг умумий қонуниятларини, ўзаро алоқадорлиги, тузилиши, ривожланиши, белги, хусусиятлари кабиларни акс эттиради. Демак, субстанция¹ ва форма² диалектик фалсафанинг энг фаол категорияларидан бири сифатида намоён бўлади.

Субстанция, яъни моҳият кенг маънодаги предметларни – предметларнинг энг муҳим ички жиҳатларини, хусусиятларини, уларда содир бўлаётган жараёнларни қайд этади.

Субстанциянинг ажралмас зид жуфти бўлган форма, яъни шакл (ёки ҳодиса) предметларни – предметларнинг кўринишини, бевосита кўзга ташланиб турган ташқи томонини акс эттиради. Аниги, шакл (ҳодиса) муайян моҳиятнинг муайян қиёфасини, турли кўринишларда таъсир қилувчи, намоён бўлувчи ва шунга қура ажралиб турувчи жиҳатини ифодалайди.

Моҳият ва шакл (ҳодиса) ўзаро боғлиқ бўлиб, предметларнинг ички ва ташқи томонини характерлайди. Моҳият – ички, яширин, шакл (ҳодиса) эса ташқи, реалдир. У моҳиятнинг моддий кўриниши, қобигидир.

Моҳият ҳодисалардаги – бир турдаги предметлардаги умумийлик бўлса (масалан, барча ҳиқояларнинг, соатларнинг, қаламларнинг моҳияти битта, умумий), ҳодиса хусусийликдир, ягоналиқдир (масалан, умумийлик бўлган моҳият турлича шаклга, кўринишга, ҳажмга эга бўлган ягонани, алоҳидани акс эттиради. Киёсланг: соат, калит, булут, сув)

Ҳодиса динамикроқ, ўзгарувчанроқ, моҳият эса статикроқ, ўзгармасроқ, доимийроқдир.

Фалсафий жиҳатдан моҳият ҳодисани белгилайди, унинг мағзи, асоси бўлиб, у ҳодисани, предметни предмет қилувчи, ижтимоий аҳамиятта эғалигини таъминловчи ҳисобланади.

Шакл (ҳодиса) предметнинг мавжуд бўлиш усули, моҳиятнинг элементларини бир бутунликка боғлайдиган нарсадир. Форма предметнинг борлигини, нима эканлигини кўрсатиб туради.

Моҳият предметнинг белги ва хусусиятларида кузатилади. У предметнинг ички жиҳатдан қандайлигини ифодалайди.

¹ Субстанция – лотинча бўлиб, моҳият демақдир.

² Форма – лотинча бўлиб, шакл демақдир.

Фалсафадаги моҳият ва ҳодиса диалектикаси тилшунослиқда – тил ва нутқда, тил ва нутқ бирликларида (элементларида) шакл ва мазмун муносабатида кузатилади, ифодаланади. Бинобарин, фалсафадаги моҳият ва ҳодиса муносабати тил фактларида шакл ва мазмун муносабатининг фалсафий асоси – методологик асоси бўлиб, айна муаммо тилшунослиқда XIX асрнинг бошларида ўртага ташланади.

Тил ва нутқ муаммосидан бизга маълумки, ушбу ижтимоий-психик, ижтимоий – индивидуал ҳодисалар ўзаро боғланган, ўзаро муносабатдаги жараёнлардир.

Тил ва нутққа ҳам шакл ва мазмун муносабати бевосита хос бўлиб, уларда шакл ва мазмун категориясининг боғлиқлиги ўзига хос намоён бўлади, лисоний ҳодисалар, бирликлар таҳлилида фаол қўлланади.

Тилшунослиқда – тил системасида шакл, одатда, лисоний бирликларнинг моддий томони, ташқи – ифодаловчи товуш томони билан; мазмун эса тил бирликларининг ички томони, маъноси, ифодаланувчи томони билан боғланади.

Тил ва нутқ бирликларининг шакли ва мазмуни ўртасидаги боғланиш шартли – ижтимоий характерга эга бўлади. Чунки бундай боғланишлар жамият томонидан тайёр ҳолда олинади. Аниқроғи, жамият аъзолари тил бирликлари орасида қайд этилган боғланишларни авлодлардан тайёр ҳолда қабул қилади, ўрганади. Уларни қандай ҳолда олган бўлсалар, шундай ҳолда ишлатади, қўллайди, акс ҳолда жамият уни қабул қилмайди ва унга тушунмайди. Қиёсланг: (и) ҳарфини "и" сифатида талаффуз этиш, (-) бу белгини – айриш аломати, буни (х) қупайтириш белгиси, ушбу рақамларни (1,10,100,1000,1000000) бир, ўн, юз, минг, миллион деб тушуниш вақтидаги шакл ва мазмун боғланиши ижтимоий (шартли) боғланиш ҳисобланади. Демак, бундай боғланишлар, муносабатлар жамият томонидан – авлодлардан шу ҳолда қабул қилинган. Шунга кўра жамият аъзолари ушбу боғланишларни, алоқаларни шу ҳолатда олади, ўрганади ва қўллайди. Демак, кейинги авлод уларни қандай қабул қилган бўлсалар, худди шундай ишлатади, акс ҳолда уни қабул қилмайди ҳам, тушунмайди ҳам.¹ Шундай боғланиш диалектик боғланиш, муносабат бўлиб, у ижтимоий (шартли) боғланиш сифатида мавжуддир.

Тил системасида тил ва нутқ, тил ва нутқ бирликлари шакл ва мазмун муносабатига кўра алоҳида муҳим аҳамият касб этади.

Тил ва нутқ бирликлари бўлган товуш, фонема, морфема, лексема, сўз, сўз бирикмаси, гап, матн ва бошқалар заруран шакл ва мазмун муносабатини ўзида ташийти, акс эттиради.

¹ Қар.: Незматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари, 31-бет.

Муайян бирлик бўлган товуш – фонема шакл ва мазмун нуқтаи назаридан бошқаларидан фарқли ўзига хосликка эга, яъни товуш – нутқ товушлари, фонемалар алоҳида, айрим – айрим олинганда шакл (форма) бўла олмайди.¹ Айтмоқчимизки, сўзларнинг ташқи томонини, шаклини ҳосил қилувчи алоҳида – алоҳида товушлар ўзича, якка ҳолда тилнинг фақат материали, моддий бирлиги, материяси ҳисобланади.² Айни вақтда, таъкидлаш лозимки, тил системасида товуш томон муҳимлиги, асосийлиги билан ажралиб туради. Чунки товуш бўлмаса муайян бирлик, масалан, сўз (сўз шакли) мавжуд бўлмайди, “яратилмайди”. Сўз ўзининг товуш асоси туфайли нутқда ижтимоий аҳамиятга эга бўлади. Товуш сўзни тингловчи учун моддий ҳодисага, “борлиққа”, воқеликка айлантиради.³

Тил (нутқ) бирлиги бўлган сўзда – лексемада эса шакл ва мазмун муносабати товушга нисбатан бошқача – мукамал, аниқ, тўлиқ ифодаланади. Сўз (лексема) шаклга ҳам, мазмунга ҳам – ҳар икки жиҳатта эга бўлган лисоний бирликлар – тил ва нутқ бирликлари сифатида муайян микросистемани ҳосил қилади. Демак, сўз-лексема шакл ва мазмундан иборат белгидир, бирликдир.

Систем тилшунослиқда лексеманинг (тил бирлигининг) шакл томони (ташқи-моддий томони) нолема, лексеманинг мазмун томони (маъноси, сигнификати, ички томони) эса семема терминлари билан аталади.⁴

Хуллас, сўз-лексема муайян мазмуннинг, маънонинг, семеманинг шакли, формасидир. Шунингдек, морфемалар (ўзак ва аффикслар) ҳам муайян маънони, мазмунни ифодалаш шакли (формаси) ҳисобланади. Бунда ўзак морфема лексик маънонинг, аффикс морфема эса грамматик маънонинг формаси, ифодаловчиси бўлиб келади. Демак, морфемалар ҳам шакл ва мазмун муносабатини ўзида ташийди.

Нутқ бирликлари бўлган сўз бирикмаси, гап ва матнлар ҳам шакл ва мазмун муносабатини ўзида мукамал акс эттиришига кўра фикр ифодалашда – фикр алмашиш жараёнида фаол бирликлар ҳисобланади.

Демак, муайян маъно, тушунча ифодаловчи тил (нутқ) бирликларининг моддий-товуш томони шакли (формани) ҳосил қилса, муайян маъно, тушунчалар тил (нутқ) бирликларининг мазмунини, шаклининг (форманинг) ички томонини, моҳиятини ташкил қилади.

¹ Нутқ товушлари айрим ҳолда тилнинг – лисоний бирликларнинг шакли (формаси) бўлмаса ҳам психикада-хотирадаги товуш образларига нисбатан шаклдир (формадир).

² Қар.: Усмонов С. Уша асар. 154-бет.

³ Қар.: Усмонов С. Уша асар. 155-бет.

⁴ Қар.: Неъматов Ҳ. Расулов Р. Уша асар. 54-бет.

Адабиётлар

1. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
2. Неъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Т., 1995.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь. - М., 1971.
4. Философиядан қисқача лугат. - Т., 1973.

Система ва структура

Назарий тилшуносликнинг муҳим ва мураккаб муаммоларидан бўлган система ва структура муносабатида система бутунлик – бир бутун, яхлит объект сифатида қабул қилинади. Структура эса системанинг – бутунликнинг таркибий қисми бўлган, системани система қилувчи бир-бири билан зарурий боғланган элементлар, булақларнинг ўзаро боғланиш тартиби, чизмаси сифатида воқелашади. Бошқача айтганда, система (юнонча) элементлардан – қисмлардан, булақлардан иборат бутунлик бўлса, структура (юнонча) ўзаро боғлиқлик, ички алоқа-тузилиш, қурилиш демакдир. Структура системани – бир бутун объектни ташкил қилган элементлар, қисмлар орасидаги ички алоқа, муносабатлардир. Аниги система – бутунлик, структура-қисмлилик. Система – умумийлик, структура – хусусийлик. Система элементлар алоқасининг, боғлиқлигининг тугалланган нуқтаси, яхлитлиги. Структура – элементлар алоқасининг бошлангич нуқтаси, уларнинг дастлабки қатор ички боғланиши, муносабати. Система синтетик, структура аналитик тушунчалардир.

Система элементлари орасидаги муносабатларнинг жами унинг – системанинг структурасини ҳосил қилади.

Демак, система ва структура терминлари синоним тушунчалар бўлмай, ҳар бири ўзига хос хусусиятларига, жиҳатларига кўра ўзаро фарқланади, нисбий мустақил ҳисобланади. Система ва структура ўзаро диалектик боғлиқ бўлган фалсафий категориядир.

Система ва структура муносабатида бир бутун объект ва шу объектнинг тузилишини таъминловчи, унинг таркиби (атрибути) бўлган элементлар, қисмлар, аниқ, объектив намоён бўлади. Шунга кўра ҳар бир система унда элементлар, қисмлар мавжудлигига ва ажралишига кўра алоҳида ҳисобланади. Аниги, алоҳидлик ҳар қандай системанинг энг муҳим хусусиятидир.¹ Қиёсланг, *қуёш системаси, ўсимликлар системаси, тирик организмлар системаси, транспорт системаси, таълим системаси, тарбия системаси* ва бошқалар.

Система муайян бутунлик, объект сифатида элементларни, қисмларни, булақларни ва уларнинг ўзаро алоқасини уз таркибига олса, структура айни объектнинг, бутунликнинг ички тузилиши, тартиби, ташкил толиши сифатида фарқланади.

Проф. В.М.Солнцев: 1) элементлар, қисмлар ва уларнинг ўзаро алоқалари категорияни – системани ёки бир бутунлик сифатидаги объектни ташкил қилади; 2) ички алоқаларнинг жами, йиғиндиси категорияни – системанинг, бутунликнинг атрибути сифатида

¹ Қар.: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971., 11-бет.

структурани ҳосил қилади,¹ дейди. Демак, система элементлари, қисмлари ва система структураси биргаликда системани юзага келтиради. Структура муайян системанинг ички шаклидир.

Хуллас, система ва структура тушунчалари, айтилганидек, узаро боғлиқ бўлиб, ҳар бири узига хос томонлари, жиҳатлари ва хусусиятлари билан мустақил бўлади, нисбатан ажралиб туради.

Система ва структура тушунчалари табиат ва жамият билан боғлиқ жараёнларга, предмет ва ҳодисаларга хослиги, кенг қамровли, мураккаб категория эканлиги, объектив борлиқни илмий-назарий, фалсафий урганиш ҳамда тушунишда етакчилик қилиши билан фан оламида қудратли категория сифатида хизмат қилади.

Объектив борлиқ системалардан иборат экан, айни системаларни моҳиятан икки асосий турга, гуруҳга ажратиш мумкин: а) моддий (материал) системалар; б) маънавий (идеал) системалар.

Материал (моддий) системалар узаро муносабатдаги муайян материал элементлардан иборат системадир. Материал системалар белги ва хусусиятларига кўра чексиз, турличадир. Чунки бу системани ҳосил қилувчи элементлар ва айни элементлар орасидаги алоқа ва муносабатлар чексиз, турли-тумандир.

Моддий система сифатида, масалан, тошни, бинони, дарахтни олиш мумкин. Тошда элементлар – молекулалар модданинг шу мода асосий кимёвий хусусиятларига эга бўлган энг кичик зарраси; молекула узаро кимёвий боғланган бир хил ёки турлича атомлардан иборат бўлади (атом кимёвий элементнинг энг майда зарраси). Атом ядродан ва электронлардан тузилган мураккаб система бўлиб, атом ядросининг ўзи эса протон ва нейтронлардан иборат ва улар орасида алоқалар (молекуляр алоқалар) мавжуд.

Ҳар қандай материалдан тайёрланган иншоот, қурилма, иморат, бинони материал система деб ҳисоблаш мумкин. Чунки у узаро алоқада, узаро боғлиқ бўлган қисмлардан, булақлардан ташкил топади.

Ҳар қандай жонли организмни материал система деб ҳисоблаш мумкин. Шунингдек, одамларнинг тартибга солинган қўшимчалари-ҳарбий қўшилма, булинма-разведка булинмаси, ўқчи, булинма, спорт булинмаси² ва бошқалар ҳам узига хос моддий системадир.

Таркибий қисмларга ажралувчи, тартибга солинган ҳар қандай объект материал система сифатида олинishi мумкин.

Системани ташкил қилган моддий элементларнинг йиғиндиси шу системанинг моддий асосини (субстанциясини) ҳосил қилади. Бошқача айтганда, материал системанинг моддий асоси

¹ Қар.: Солнцев В.М. Уша асар, 26-бет.

² Солнцев В.М. Уша асар, 13-бет.

(субстанцияси) системанинг элементларидан иборат бўлади. Шунга кўра материал системанинг элементлари ҳақида гапирганда, муайян маънода, унинг субстанциясини назарда тутиш мумкин; субстанция ҳақида гапирганда эса унинг (материал системаининг) элементларини назарда тутиш мумкин. Аммо субстанция ва элемент тушунчалари бир хил эмас.¹

Материал системалар бирламчи материал системалар деб номланади. Улар кишилар фаолиятига кўра (масалан, машина, бино) ёки уларнинг фаолиятсиз-фаолиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда (масалан, юлдузлар системаси, ер системаси) пайдо бўлади.

Материал системалардан фарқли идеал системалар ҳам бўлиб, улар шундай системаларки, айтилган системаларнинг элементлари идеал системалардир, яъни узаро муайян муносабатлар билан боғланган муайян гоя, тушунча ёки фикрлардир.

Идеал система сифатида у ёки бу асар гоялари системасини, у ёки бу фан тушунчалари системасини олиш мумкин.

Идеал системалар материал системалардан фарқли ҳолда ҳамма вақт кишиларнинг фаолиятига, аниги уларнинг фикрий фаолиятига кўра юзага келади. Улар муайян (бирор) моддий субстанциядан-асосдан ташқарида мавжуд бўлмайди.

Идеал системалар материал субстанция, яъни инсоннинг мия аъзоси-миянинг фикрлаши орқали ҳосил бўлади ва материал субстанцияда (ҳар қандай материяда) мустаҳкамланади, "қотирилади".

Идеал система (тушунча ёки гоялар системаси) ахборот (информация), семантик информациянинг кўринишларидан, турларидан бири бўлган системадир. У бирор бошқа материал субстанцияда (уни ўзида ташувчида) мустаҳкамланади.

Демак, айтилган фикрлардан маълум бўлдики, идеал системаларни ўзида сақловчи ёки ташувчи махсус, алоҳида материал системалар мавжуд. Ушбу материал системалар нима? Улар нималардан ташкил топади, деган мантиқий савол тугилади.

Бундай системалар, аниги, материал системалар-иккиламчи материал системалар деб номланиб, улар семантик информацияни (гоялар, тушунчалар системасини) ўзида мустаҳкамлаш, сақлаш, қайд этиш ва ифодалаш воситаси сифатида фақат инсон фаолияти туфайли юзага келади. Улар-иккиламчи материал системалар тушунча ёки гояларни бир инсондан бошқасига етказиш, бериш, кишиларнинг узаро фикр алмашиш воситаси сифатида юзага келади. Бундай системалар белгилар системаси ёки семиотик системалар деб юритилади. Тил ана шундай системага-белгилар системаси ёки семиотик системага киради.

Иккиламчи материал системаларнинг элементлари (бирликлари) белги сифатида, яъни моддий элементлар сифатида ўзича эмас,

¹ Солнцев В.М. Уша асар, 14-бет.

балки узидан ташқаридаги бирон нарса-предметни ифода этишига, англиштишига кўра аҳамиятга эга бўлади. Бу барча иккиламчи моддий системаларнинг умумий хусусияти бўлиб, шунга кўра улар семиотик бирликлар ёки белгилар деб юритилади.

Демак, иккиламчи материал системаларнинг материал субстанцияси бирор идеал системани узида қайд этиш, "акс эттириш", мустаҳкамлаш вазифасини бажаради. Бу мустаҳкамлаш кишилар фаолияти орқали амалга ошиб, системанинг алоҳидалигига (дискретлигига) кўра шундай юз беради.

Жамият муайян тушунча ёки гоёлар системасини (семантик информация системасини) узида сақлаш ва ифсдалаш вазифасига эга иккиламчи моддий (материал) системалардан – моддий элементлардан ижтимоий – амалий мақсадлар учун фаол фойдаланади.

Иккиламчи материал системалар муайян хусусиятларга, жиҳатларга эга бўлиб, бу хусусиятлар, айтилганидек, уларнинг – ушбу материал системаларнинг субстанциал табиатига хос бўлмайди, уларда бевосита, моҳиятан мавжуд бўлмайди. Масалан, қизил ранг узича ман қилиш, кўк ранг узича рухсат бериш хабарини ифодалайди. Уларга кўча ҳаракатларини бошқариш сигналлар системасининг ман этиш ва рухсат бериш ахбороти юклатилган, шундай вазифа берилган, "бўйрилган".

Идеал системанинг бирор кўринишига, хилига (объектига) иккиламчи материал системанинг бирор объекти мувофиқ келади: юришга рухсат ахбороти (идеал системага) кўк ранг материал объекти; урин, чиқиш ахбороти, – га, – дан; кўплик информациясига – лар каби моддий-тил бирликлари тўғри келади.

Иккиламчи моддий системалар моддий асосининг (субстанциясининг) биринчи вазифаси гоё, фикр, тушунча ифодалашдан иборатдир. Иккиламчи материал системалар материал субстанциясининг иккинчи энг муҳим вазифаси идеал системалар (тушунча, гоё, фикрлар) элементларини ўзаро дифференциация қилишда, фарқлашда кўринади.¹

Тилда ҳам худди шундай. Масалан, *билан* сўзининг тилда кўмакчи ёки боғловчи сифатида қўлланиши унинг физик, субстанциал хусусиятига боғлиқ эмас, унинг моҳиятидан келиб чиқмайди: *олма билан анор*. Балки бундай хусусият (кўмакчи, боғловчи бўлиш) унга юклатилган, "ёзиб қўйилган" ва бу хусусият ижтимоий амалиёт орқали мустаҳкамланган.

И.П.Павлов таълимоти буйича инсон объектив борлиқни икки хил йўл билан қабул қилади: 1) предмет – ҳодисаларнинг киши сезиш (эшитиш, кўриш, таъм билиш) аъзоларига бевосита таъсири орқали – биринчи сигналлар системаси ва б) сўзларнинг таъсири орқали – иккинчи сигналлар системаси.

¹ Солнцев В.М. Уша асар, 17-24 бетлар.

Биринчи сигналлар системаси инсонларга ҳам, ҳайвонларга ҳам тегишли бўлса, иккинчи сигналлар системаси фақат инсонга хосдир. Демак, тил иккиламчи белгилар системаси сифатида жамиятга хизмат қилади.

Хуллас, тил ўзига хос структурага (тузилишга) эга бир бутун системадир. Тил ўзаро узвий боғлиқ ва бир-бирини тақозо этадиган моддий бирликларнинг йигиндисидан ташкил топган, ўзига хос қурилишга эга бўлган мураккаб системадир.

Тил системасини ташкил этган тил birlikлари, уларнинг ўзаро муносабати, бир-бири билан боғланиш қонун-қоидалари тилнинг структурасини ташкил этади.

Тил системаси структурасига кўра жуда мураккаблиги, куп сатҳлиги (яруслиги) билан ажралиб туради. Тилнинг бир-бири билан узвий боғлиқ фонетик томони, лексикаси, морфологик ва синтактик қурилиши-структура қатламлари бўлиб, булар биргаликда, диалектик боғлиқликда "яшайди", бир бутунликни ташкил қилади, тил системасини тузиб, унинг мавжудлигини (объективлигини) таъминлайди.

Тилнинг ҳар бир бирлиги, элементи бутунликнинг қисми сифатида система таркибига киради. У тил системасининг бошқа birlikлари ва элементлари билан бевосита ёки бавосита тил категориялари орқали боғланган бўлади.

Тил системаси тузилишига кўра ҳам, вазифасига - қўлланиш ва ривожланишига кўра ҳам мураккаб ҳамда куп тармоқлидир.¹

Тил системасининг ҳар бир сатҳи: фонетик, лексик, грамматик яруслари ўзига хос система бўлиб, улар ҳам муайян қисмлардан, структурал элементлардан - моддий birlikлардан ташкил топади, муайян ижтимоий вазифа бажаради. Демак, айтилганларга кўра тилни системалар системаси деб айтиш мантиқан тўғридир. Тил системаси сатҳларига-ички системаларига нисбатан макросистема бўлса, унинг ички яруслари-қатламлари унга нисбатан микросистема сифатида намоён бўлади.

Хуллас, фалсафий маънода ҳар қандай макросистеманинг ички қурилиши, ташкил топиши микросистемалардан иборат бўлади.

Адабиётлар

2. Кондаков Н.И. Логический словарь. - М., 1971.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966
4. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов. - М., 1976
5. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М., 1971.

¹ Қар.: Кодухов В.И. Общее языкознание. - М., 1974, 133-бет.

6. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. - М., 1972.
7. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1971.
8. Кодухов В.И. Общее языкознание. - М., 1974.
9. Косовский Б.И. Общее языкознание. - Минск. 1969.
10. Хроленко А.Г. Общее языкознание. - М., 1981.
11. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М., 1975.
12. Расулов Р. Умумий тилшунослик. 1-қисм. - Т., 2005.

Тилни информация назариясига кўра код билан тенглаштириш

Информация назарияси математика фанининг нисбатан мустақил, алоҳида аҳамиятга эга бўлган тармоғи, соҳаси сифатида мавжуд. У статистика¹ фани билан боғланиб, алоқа системалари орқали информацияни узатиш жараёнини урганади. Аниқроғи информация назарияси (информатика) информацияни узатиш ва сақлашнинг мазмун томонини эмас, балки унинг статистик қурилиши билан шугулланади, қизиқади, яъни информация назарияси ахборот матнни статистик структура сифатида урганади.

Статистик структура ахборотдаги сигнал (символ) ва сигналлар бирлашувининг воқеалашини частотаси – сони, миқдори сифатида тушунилади.

Сигналнинг кўп марта такрорланишида сигнал орқали узатиладиган ахборотнинг миқдорини аниқлаш жуда муҳимдир.

Демак, информация назарияси муайян ахборотдаги маълумотларни ушбу маълумотларнинг табиатига – мазмунига боғлиқ бўлмаган ҳолда миқдорини улчаш (текштириш) йулларини, усулларини ишлаб чиқади. Шунга кўра информация назариясининг муҳим ва асосий хулосалари тилшуносликда ҳам ўз ифодасини топади.

Информация назарияси маълумотларни урганиш жараёнида махсус терминлардан – тушунчалардан фойдаланади. Булар қуйидагилар:

1. Код – ахборотни ёзиб олиш воситаси (усули).
2. Матн (текст) – муайян ахборотни бериш, узатиш жараёнидаги белгиларнинг (тил бирликларининг, символларнинг) изчиллиги, кетма – кет келиши.
3. Канал – ахборот берилувчи, узатилувчи муҳит, шароит.

Тилни информация назариясига кўра юқорида қайд этилган учта тушунчалардан қайси бири билан тенглаштириш, қайси бири билан “баҳолаш” мумкин?

Тилни код билан тенглаштириш, код билан параллель қўйиш мумкин. Чунки код, айтилганидек, ахборотни ёзиб олиш усули, воситаларидан биридир. Демак, тил – тилнинг ҳар бир белгиси (тил бирликлари) код сифатида муайян ахборот ташийди, узатади, етказилади. Бинобарин, айни вақтда, ушбу ахборотни ҳисоблаб чиқиш, статистик маълумот гўплаш мумкин.

Хуллас, тил информация назариясига кўра код сифатида намён бўлади. Тил орқали фикр алмашиш жараёнида ифодаланадиган, бериладиган ахборотларни статистик таҳлил қилиш, маълумот гўплаш мумкин, зарур ва муҳимдир.

¹ Статистика – кишилик жамияти ва халқ ҳўжалиги тараққиётдаги сон жиҳатдан бўладиган ўзгаришларни сифат томони билан боғлиқ ҳолда илмий ва амалий жиҳатдан урганадиган фан.

Семиотика

Семиотика (ёки семиология)¹ белгилар системаси ҳақидаги фандир. Шунга кўра семиотика белгилар системасига хос бўлган умумий хусусиятларни, жиҳатларни урганади. Семиотика белгилар назарияси ҳақидаги таълимот сифатида белгиларни, белгилар системасига кирувчи ҳодисаларни, уларнинг табиати, моҳияти, турлари, кўринишлари, амал қилиши кабиларни текширади.

Семиотика, айтилганидек, белгилар назарияси ҳақидаги таълимот бўлиб, унинг муайян йўналиши сифатида тилшунослик ва семиотиканинг узаро мақсадли алоқага, муносабатта киришишидан тилшунослик фанининг лингвосемиотика деб аталувчи соҳаси шаклланади. Демак, тил иккиламчи белгилар системаси сифатида семиотиканинг – лингвосемиотиканинг текшириш объекти ҳисобланади, яъни лингвосемиотика тилнинг белги табиатига эгаллигини, информация узатувчи тил birlikларининг хусусиятларини тадқиқ қилади.

Маълумки, тил – тил (нутқ) birlikлари (сўз, сўз бирикмаси, гап ва бошқалар) муайян белгилар сифатида маъно, тушунча, фикр ифодалайди. Улар маъно, тушунча, фикр кабиларнинг симболи (рамз) ёки белгиси бўлиб ҳисобланади. Шунга кўра Фердинанд де Соссюр тил гоё, фикр ифода этувчи белгилар системасидир, дейди.

Семиотиканинг текшириш объекти жамият томонидан фаол қўлланадиган белгилар системаси бўлиб, улар инсон пайдо бўлибдики, жамиятга хизмат қилади. Бошқача айтганда, белгилар системаси ҳам жамият каби қадимийдир. Демак, белгилар системаси жамият билан бирга пайдо бўлиб, жамият билан бирга “қадам ташлайди”. Чунки улар инсон фаолияти туфайлигина ҳосил бўлади; шу, фаолият орқали, ҳаракатга келади, муайян вазифа бажаради, инсон фаолиятининг натижаси ҳисобланади.

Маълум бўлдики, семиотика белгилар ҳақидаги, белгилар назарияси ҳақидаги кенг қамровли назарий – фалсафий фан бўлиб, тилни белгилардан иборат бутунлик сифатида урганади. Чунки тил birlikлари, тилнинг таркибини ташкил қилувчи структурал элементлар – морфема, сўз, сўз бирикмаси, гап, матн ва бошқалар муайян информацияни бериш, етказиш – ижтимоий вазифани бажариш учун хизмат қилувчи белгилар системаси сифатида тадқиқ қилинади. Шунга кўра тил жамиятда мавжуд бўлган бошқа белгилар билан умумийликка, ўхшашликка эга бўлади. Шунга кўра тил семиотика фанининг – лингвосемиотиканинг тадқиқ қилиш, урганиш объектига айланади.

Тилнинг табиатини, моҳиятини, жамиятдаги ўрни ва ролини билиш учун уни фақат у ёки бу тил билан қиёслашнинг ўзигина

¹ Семиотика грекча семион, семиология грекча сема ва логос сузларидан иборат бўлиб, белги ва таълимот, тушунча демақдир.

етарли бўлмайди. Аниқроғи тилди – тил системаси таркибидаги турлича бирликларни, белги деб олинган элементларни бошқа белгилар – нолисоний белгилар системаси билан ҳам, жамиятга фаол хизмат қилаётган рамзлар (знаклар) билан ҳам қиёслаш лозим. Бу, шак – шубҳасиз, тилнинг табиатини мукаммал ёритишда катта хизмат қилади.

Швейцариялик машҳур тилшунос Фердинанд де Соссюр Вильгельм фон Гумбольдт, Филипп Федорович Фортунатов, Василий Алексеевич Богородицкийлар каби тилни гоё, фикр ифодаловчи белгилар системаси сифатида қайд этиб, семиотика фанига асос солди. У мазкур фанни семиотика ёки семиология деб атади.

Семиотикада икки турдаги, икки типдаги белгилар фарқланади, яъни табиий белгилар (ёки белгилар – признаклар) ва сунъий белгилар (ёки белгилар – информаторлар).

Табиий белгилар (признаклар) аслида белги ҳисобланмайди. Улар у ёки бу нарса, предмет ва ҳодисаларнинг муайян бўлаги, таркибий қисми бўлиб келади. Масалан, дарсга кириш ёки дарсдан чиқиш ҳақида хабар берувчи қўнғироқ, поезднинг келаётганлиги ёки ҳаракати – юриши бошланаётганлиги ҳақида дарак берувчи овоз – гудок, ёмгир ёгишидан хабар берувчи тупланган булутлар, шамолнинг эсаётганидан дарак берувчи дарахт учларининг қимирлаши, қордаги оёқ изи ва бошқалар. Демак, ушбу табиий белгилар – аломатлар инсон онгида – хотирасида муайян тасавурларни ҳосил қилади, “уйғотади”.

Сунъий белгилар шартли белгилар бўлиб, ҳақиқий белгилар ҳисобланади. Улар табиий белгилардан – аломатлардан фарқли муайян хабарни – информацияни тўплаш, сақлаш ва етказиш учун, предмет ва ҳодисаларни, тушунча ва ҳукмларни тасаввур қилиш, ўрнини босиш учун хизмат қилади. Демак, бундай ҳолларда айни белгилар, табиий белгилардан – аломатлардан фарқли муайян предмет, ҳодиса, тушунчалар ўрнида ишлатилсада, аммо уларнинг таркибий қисми, бўлаги бўла олмайди. Шунга кўра бундай белгилар шартли белгилар ҳисобланади.

Шартли белгиларнинг энг муҳим хусусияти, бош вазифаси ахборотни бериш учун, ахборотни олиш учун – кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қилишдир. Демак, айтилганларга кўра шартли белгиларни коммуникатив ёки информатив белгилар деб айтиш мумкин бўлади.

Жамиятда қўлланилувчи коммуникатив – информатив белгилар-сигналлар, символлар, знаклар – тил белгиларидир.

Ушбу информатив белгилар – шартли белгилар ичида ҳақиқий белги – коммуникатив белги тил белгиси – тил бирлиги ҳисобланади. Бошқа белгилар эса тил белгиси даражасидаги коммуникатив белги бўла олмайди. Шунга кўра улар ёрдамчи, кўмакчи белгилар ҳисобланади, муайян вазиятдагина хизмат қилиши билан ажралиб

туради. Қиёсланг: темир йўл сигнали, трэвога сигнали, товуш сигнали, тинчлик симболи (кабутар), дустлик симболи (қўл бериш).

Демак, символларда сигналлардан фарқи образлилик бўлади, муайян гоё аниқ ифодаланади, ситуациядан – вазиятлиқдан ҳоли бўлади.

Шартли белгилардан – белгиларнинг белгиси бўлган тил белгиси, сигнал ва символлардан фарқи, коммуникатив ва информатив белгиларнинг энг асосийси, энг муҳими бўлиб, икки томонлама бирлик ҳисобланади. У қабул қилиниш ва ўзида мустақамланган информацияни ташиш қобилиятига эгадир.

Сўз, сўз бирикмаси, гап каби нутқ бирликлари коммуникатив ва информатив белгиларнинг энг асосийси ҳисобланади. Улар номинатив ва предикатив вазифани бажаради, тилни тафаккур билан, жамият билан боғлайди.

Коммуникатив белги объектив борлиқдаги муайян нарса-предмет, ҳодиса ҳақида муайян хабар, маълумот беради, яъни у жамиятда хабар бериш воситаси, усули сифатида кўрсатилади. Бошқача айтганда, коммуникатив белгининг асосий хусусияти унинг ниманидир англатишида, ниманидир ифодалашади, муайян маъно билан боғланишидадир.

Коммуникатив белги моддий ҳодиса, моддий бирлик сифатида у ёки бу маъно билан боғланади. Демак, ҳар бир тил белгиси икки томоннинг боғланишидан, муносабатидан иборат бўлади. Тил белгиси моддий ва маъновий (идеал) томонларнинг боғлиқлигидан, бирлигидан ташкил топади.

Демак, коммуникатив белги – тил белгиси материал ва идеал томонларнинг-икки жиҳатнинг муносабатидан ташкил топиб, жамиятда ижтимоий хабар – информация ташиш учун хизмат қилади. Тил белгисининг психик – идеал томони объектив воқеликни – предметлар, ҳодисалар дунёсини инсон онгида акс эттиришининг кўринишларидан бири ҳисобланади.¹

Хуллас, айтилганлардан маълум бўлдики, жамиятда белгиларнинг турли хиллари, турлари бўлиб, уларнинг ҳар бири, масалан, белги-признаклар (аломатлар), белги – сигналлар (ишоралар), белги – символлар (рамзлар) ва тил белгилари – муайян вазифани, ўзига хос ва мос вазифани бажаради.

Сўз асосий белги бўлиб, у тушунчанинг вакили, ифодаловчиси, унинг символидир.

Сўз алоҳида белги бўлиб, у фақат предметнигина эмас, балки, тушунчанинг ҳам ўринбосаридир.

Сўз ўзининг етакчи, бош вазифасини, асосан, гап таркибда амалга оширади. Демак, гап ҳам асосий коммуникатив белги, нутқ бирлиги ҳисобланади.

¹ Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. - М., 1979, 123-бет.

Хуллас, тил белгилар системаси бўлиб, унинг белгилари сўз, сўз бирикмаси, гап каби бириклар ва уларнинг турлича боғланишидан тузиладиган конструкциялар лингвистик белгилар сифатида воқелашади, жамиятда муайян ижтимоий вазифа бажариш учун хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
2. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М., 1971.
3. Нъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Т., 1995.
4. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание. - М., 1975.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. - М., 1974.

Тилнинг икки жиҳати: ифода ва мазмун жиҳатлари

Тил системалар системаси - ута мураккаб система сифатида жамиятда ижтимоий-амалий вазифа бажарар экан, ушбу жараёнда тил системасининг структурал бирликлари, қурилиш "аъзолари" фаол ҳаракатга келади. Тил системасининг элементлари, бирликлари бўлган фонема, морфема, сўз кабилар узица, алоҳида, якка ҳолда эмас, балки узаро боғлиқ ҳолда, узаро муносабатда, мантиқий уюшган-боғланган ҳолда объектив борлиқ предмет, воқеа - ҳодисалари ҳақида муайян хабар беради. Демак, мазкур бирликлар узаро зарурий, мантиқий алоқага киришиб, тил системасини шакллантиради, унинг объективлигини, бир бутунлигини таъминлайди, тилнинг ижтимоий вазифа бажариши учун имконият беради, шарт - шароит яратади.

Ушбу жараёнда тилнинг юқорида қайд этилган бирликларининг ҳар бири узица хос хусусиятларга эгалити билан, нисбий мустақиллиги билан, умумий ва фарқли жиҳатлари билан ажралиб туради.

Тил системаси структурал бирликларининг энг дастлабки ўзица хослиги, муҳим жиҳати нимада кўринади?

Тил системасининг асосий бирликлари бўлган фонема, морфема ва сўзларнинг ижтимоий вазифа бажаришидаги энг муҳим жиҳати уларнинг икки томонга, икки планга эгалитида кўринади. Ушбу бирликлар ифода ва мазмун жиҳатига эгалити билан, шу нуқтаи назардан умумий ҳамда фарқли хусусиятлари билан узаро ажралиб туради, фарқланади.

Умуман олганда, тил бирликларига ифода ва мазмун плани нуқтаи назардан қараш илмийлик принципига тула мувофиқ келади, тилнинг жамиятда коммуникатив вазифа бажариш моҳиятини, хусусиятини очиб беради.

Эслатамиз, табиатда ҳам, жамиятда ҳам мавжуд ҳар бир нарса, ҳодиса - фалсафий маънодаги предмет шакл (ташқи) ва мазмун (ички) томонларига кўра баҳоланади, муайян аҳамиятга эга бўлади, турли фанлар нуқтаи назардан тадқиқ қилинади.

Тилнинг энг кичик бирлиги бўлган товуш (фонема) шакл ва мазмун жиҳатига кўра ўзица хос бўлиб, морфема ва сўзлардан фарқланади. Товуш (фонема), қайд этилган хусусияти нуқтаи назардан, фақат бир томонга - ифода томонига эгадек кўринади. У морфема ва сўз каби муайян маъно, тушунча - мазмун билан боғланмайди, маъно ифодаламайди. Шу нуқтаи назардан товуш (фонема) бир томонлама бирликка ўхшайди. Аммо товуш (фонема) фақат ифода жиҳатига, моддийлик хусусиятига эгалитидан ташқари, айни вақтда, у даставвал тил бирликларининг ташқи - ифода жиҳатини ташкил қилади ва уларни шаклан - товуш тизимига кўра

фарқлайди. Шунга кўра тил бирликларининг маъноси ўзгаради, ўзаро фарқланади. Демак, товушларнинг (фонемаларнинг) маъно фарқлаш хусусияти аслида тил бирликларининг ифода жиҳатларини фарқлашдан, ажратишдан келиб чиқади. Айтилганларга кўра товуш (фонема) тилнинг маъно фарқлаш хусусиятига, қийматига эга булган минимал бирлик ҳисобланади.

Демак, товуш (фонема) муайян маънога эга булмаган, аммо, айни вақтда, муайян маънога эга тил бирликларининг (морфема ва сузларнинг) дифференциацияси учун, уларни ўзаро фарқлаш учун хизмат қилади. Шунга кўра товуш (фонема) ижтимоий вазифа бажарувчи тил (нутқ) бирликлари – суз ва морфемалар нуқтаи назаридан у ҳам жамиятда ижтимоий вазифа бажаради.

Демак, тил бирлиги булган товуш (фонема) коммуникатив жараёнда ижтимоий вазифа бажаришига, тилнинг энг асосий – бирламчи қурилиш материали, моддий ашёси эканлигига, суз ҳосил қилиш, суз яшаш, маъно фарқлаш каби ижтимоий – лисоний хусусиятларга эгаллигига кўра алоҳида баҳоланади. Шунга кўра товуш (фонема) тил бирлиги сифатида тилшуносликнинг алоҳида соҳаси булган фонемалар ҳақидаги таълимнинг – фонологиянинг тадқиқ ва таҳлил объекти ҳисобланади.

Системалар системаси булган тилнинг минимал қурилиш бирлиги булган товуш (фонема) асосида ҳосил булувчи морфема ва суз ифода ва мазмун, товуш ва маъно, ташқи ва ички, материал ва идеал жиҳатига кўра ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Айтмоқчимизки, тилнинг ҳар иккала бирлиги ҳам икки томонга – ифода ва мазмун планларига эгаллиги билан характерланади, умумийликка эга бўлади. Улар қайд этилган икки жиҳатига кўра белги – тил белгиси, тил (нутқ) бирлиги сифатида қайд этилади.

Тил бирлиги булган морфема ифода (моддий) ва мазмун (руҳий) жиҳатларининг бир бутунлигидан иборат бўлиб, тилнинг муайян маънога эга энг кичик бирлиги ҳисобланади. Айтилганларга кўра, у муайян белги – рамз ҳисобланади. Шундай қилиб, морфема товуш ва маъно каби икки муҳим жиҳатта эгаллиги билан характерланади.

Муайян бирлик булган суз (лексема) икки планли белги сифатида товуш ва маъно, ифода ва мазмун томонларининг диалектик боғлиқлигидан иборат бўлиб, номинатив бирлик ҳолатида ижтимоий вазифа бажаради. Суз (лексема) муайян бирликлар ичида ҳам шаклан, ҳам мазмунан – сифат жиҳатдан мукамал бўлиб, тилнинг ижтимоий вазифа бажаришида семантик – функционал етакчилик қилади, қудратли восита – микросистема ҳисобланади.

Тил системасида сўзнинг ташқи томонини товуш, ички – мазмун томонини эса унинг маъноси ташкил этади. Товуш ва маъно орасидаги боғланиш шартли (семиотик) боғланишни ҳосил қилади.

¹ Фонема ва морфема ҳақида қушимда маълумот олиш учун "Тил ва нутқ бирликлари" бўлимига қараг.

Демак, сўз товуш ва маъно жиҳатларидан, томонларидан иборат ўзига хос бутунликдир (микросистемадир).

Сўзнинг ифода плани унинг ташқи – товуш томони бўлиб, бунда сўзнинг белгиси сифатида унинг товуш томони хизмат қилади. Сўз ифода планига эга дейилганида, сўзни формал шакллантирувчи, уни моддий бирлик сифатида сезги аъзоларимизга таъсир қилишини таъминловчи товушлар назарда тутилади.

Сўзнинг мазмун плани унинг ички, маъно томони (лексик маъно, лексик тушунча, рамзий ахборот, сигнификат, семема) бўлиб, у объектив борлиқ элементларининг киши онгида акс этиши, аynи элементларга хос хусусиятларнинг умумлашуви натижасида юзага келадиган идеал (психик) структурадир. Демак, маъно инъикос категориясидир.

Маъно объектив борлиқ элементи ёки ушбу элементлар гуруҳининг киши онгидаги шартли рамзи (белгиси, ишораси) эмас, балки бу элемент (ёки элементлар гуруҳининг) киши онгида мавҳумлик касб этган образи, умумлашган инъикоси ҳисобланади.

Сўзнинг ифода жиҳати – товуш томони объектив борлиқ элементи ҳақидаги хабарнинг – сўз мазмун томонининг, маънонинг (тушунчанинг) рамзи, кўрсаткичи бўлиб воқелашади.

Сўзнинг мазмун томонини ўзича бирон шахсга маълум қилиш мумкин бўлмаганлиги учун унинг товуш жиҳати, рамзи талаффуз қилинади. Бу рамз (белги) тингловчи онгида тегишли тушунча, тасаввур уйғотади.

Демак, тил системасида рамзий муносабат товуш ва маъно орасидаги шартли боғланиш тарзида юзага чиқади. Маънода акс этадиган аниқ нарса ёки ҳодиса тасаввури (денотат) иккинчи планда бўлади. Денотат сўз маъноси эмас, балки сўз ёрдамида кўрсатиладиган, номланадиган, аталадиган ҳодисадир. Маъно эса, қайд этилганидек, объектив борлиқ элементларига хос бўлган хусусиятларнинг йнсон онгида мавҳумлик касб этиши, умумлашуви натижасида шаклланишидир.

Сўзда товуш ифодаловчи (рамз, белги) бўлса, маъно ифодаланувчи бўлади.

Сўз мазмун планида икки ҳодиса фарқланади: лексик маъно (сигнификат) ва денотат.

Нутқда сўз денотатнинг (объектив борлиқ элементининг) лингвистик (лисоний) вакили вазифасини бажаради.

Демак, сўз икки: моддий ва руҳий (маъновий) жиҳатларнинг боғлиқлигидан, диахрон – синхрон зарурий, "табiiий" алоқасидан иборат бўлиб, аynи боғлиқликнинг бир томонини сўзнинг ифода жиҳати, иккинчи томонини эса унинг маъно жиҳати ташкил этади.

Сўздан йирик сўз бирикмалари ва гаплар ҳам ифода ва мазмун планларига эга бўлиб, уларнинг мазкур икки жиҳати кўпроқ грамматика ва семантиканинг алоқаси доирасида қаралади. Ушбу нутқ бириклари ҳам аслида ифода ва мазмун планига эга

сўзларнинг бирикувидан, узаро боғланишидан юзага келади. Шу сабабли уларни ўрганиш, уларни ҳосил қилган сўзларни ўрганишдан, илмий тадқиқ қилишдан бошланади.¹

Шундай қилиб:

1. Сўз товуш ва маъно, ифода ва мазмун томонларининг диалектик боғлиқлигидан иборат булган номинатив бирликдир.
2. Тил системасида сўзнинг товуш томони рамз, мазмун томони эса унинг маъносини ташкил этади. Бу элементлар орасидаги боғланиш шартли (семиотик) боғланиш ҳисобланади.
3. Сўзнинг мазмун (маъно) томони объектив борлиқ элементларининг киши онгида акс этиши, ушбу элементларга хос хусусиятларнинг умумлашуви натижасида юзага келадиган идеал (психик) структурадир.
4. Сўз мазмун планида икки ҳодиса: лексик маъно (семема, сигнификат) ва денотат фарқланади.

Адабиётлар

1. Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
2. Солнцев В.М. Язык как системно – структурное образование. - М., 1971.
3. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. - Т., 1989.
4. Неъматов Х, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Т., 1995.
5. Неъматов Х, Бозоров О. Тил ва нутқ. - Т., 1993.
6. Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - Т., 2006.

¹ Сўз ҳақида қўшимча маълумот олиш учун "Тил ва нутқ бирликлари" булимига қаранг.

Тил ва нутқ бирликлари

Тил ва нутқ ўзаро диалектик боғлиқ бўлиб, ижтимоий – тарихий, ижтимоий – психик ҳамда ижтимоий – индивидуал жараён – ҳодисалар сифатида жамиятга тенги йўқ алоқа қуроли ва алоқа усули бўлиб хизмат қилади.¹ Шундай экан, тил ва нутқ жараёни қандай амалга ошади?. Қандай бирликлар билан “иш қўради”? Умуман, тил ва нутқ бирликларига қандай бирликлар кирадую уларга хос хусусиятлар нимада?. Улар орасидаги ўзаро муносабат, боғлиқлик қандай кечади?

Ҳозирда тилшуносликда, хусусан ўзбек тилшунослигида тил ва нутқнинг асосий бирликлари сифатида фонема, морфема, лексема, модель ва товуш, сўз (сўз формаси), сўз бирикмаси ҳамда гап кабилар қайд этилади. Аниқроғи, тил бирликларига: фонема, морфема, лексема ва моделлар; нутқ бирликларига: товуш, сўз (сўз формаси), сўз бирикмаси, гап ва бошқалар киритилади.

Тил ва нутқ ўзаро боғлиқ экан, бундан ўз-ўзидан – маътиқий равишда тил ва нутқ бирликларининг ҳам ўзаро боғлиқлиги, ўзаро “ажралмас” алоқада эканлиги тушунчаси келиб чиқади. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Негаки, тил ва нутқнинг боғлиқлиги, жамиятдаги вазифаси улар бирликларининг фаолияти, фаоллиги сабабли юз беради. Тил ва нутқнинг ўзаро муносабати аслида улар бирликларининг ўзаро боғлиқлигидан, муносабатидан келиб чиқади. Тил ва нутқ жамиятдаги уз “операцияларини”, таъсир қилиш қувватини муайян бирликлари орқали амалга оширади.

Аслида тил бирликлари муаммосини ҳал қилиш нутқ бирликларисиз, нутқ бирликлари муаммосини ҳал қилиш эса тил бирликларисиз амалга ошмайди. Уларнинг диалектик боғлиқлиги, муносабати ҳам шунда. Бошқача айтганда, нутқ бирликлари нутқда тил бирликларидан ҳосил бўлади, яъни нутқ бирликлари асосида тил бирликлари мавжуд бўлади. Тил бирликлари нутқ бирликлари учун моддий асос вазифасини утайди. Нутқ бирликлари (товуш, сўз, сўз бирикмаси, гап кабилар) аслида тилнинг – тил бирликларининг ҳаракатдаги кўриниши, фаоллигидир.

Тил ва нутқ диалектикаси қуйидаги бирликлар орқали намоён бўлади.

I. Фонема.

Тил бирлиги бўлган фонема фонологик сатҳ объекти сифатида муайян жиҳатлари билан бошқа тил бирликларидан ажралиб туради, нисбий мустақилликка эга бўлади.

Фонема тилнинг бошқа бирликларига нисбатан, айтилганидек, энг кичик (минимал) бирлиги бўлиб, тил системасида (структурасида) энг катта (максимал) вазифа бажаради. Бошқача

¹ Бу ҳақда қўшимча маълумот олиш учун “Тил ва нутқ” бўлимига қаранг.

айтганда, фонема ҳажм тақозосига кўра минимал, аммо вазифасига, "амалига", тил структурасида тутган мавқеига кўра тенги йўқ максимал бирлик ҳисобланади. Аниқроғи, фонема моддий бирлик-товуш сифатида тилни ҳам, унинг қатор бирликларини, шунингдек, нутқ бирликларини ҳам "яратади", "ясайди". яъни у ушбу бирликларнинг моддий ашёси, қурилиш материали ҳисобланадики, фонемаларсиз-товушларсиз на тил (нутқ), на унинг бирликлари мавжуд бўлади, муайян вазифа бажаради.

Демак, тил бирлиги муаммосини ёритиш мантиқан фонемасиз (товушсиз) унинг хусусиятларини аниқламасдан амалга ошмайди, тўлиқ, мукамал бўлмайди. Бу – аксиома. Шундай экан, фонеманинг ўзига хослиги нималарда кўринади? Булар:

1. Фонема (товуш) тилнинг энг кичик қурилиш материали, моддий бирлиги бўлиб, таъсир қилиш, сезги уйғотиш қувватига эга.

2. Тил ва нутқ бирликлари-морфема, лексема, сўз кабилар асосида фонема (товуш) ётади. Фонема ушбу бирликларнинг товуш қиёфасини ташкил қилади.

3. Фонема морфема ва сўзларни товуш жиҳатидан фарқлайди. Қиёсланг: бот – бор-бир-кир; гул – кул-кел-ким ва бошқалар. Шунга кўра мазкур сўз маъноларида ўзгариш, фарқланиш юз беради. Бошқача айтганда, фонема муайян бирликларнинг мазмун (маъно) жиҳати билан боғланади. Демак, фонема тил (нутқ) бирликларини ташкил қилишига, уларни товуш жиҳатидан фарқлашига, мазмун жиҳатига таъсир қилишига кўра ижтимоий вазифа бажаради, ижтимоий бирлик ҳисобланади.

4. Фонема фақат бир томонлама бирлик-ифода томонига эга. У тил бирлиги сифатида муайян белги ҳисобланмайди.¹

5. Фонема сўзловчиларнинг хотирасида ўзининг типик фарқловчи белгилари йиғиндиси заминида шакланган махсус идеал "акустик назорат" ёки "товуш образи" сифатида сақланади. Фонеманинг фарқловчи белгилари эса артикуляцион (нутқ аъзоларининг автоматлашиб ёки стандартлашиб қолган типик ҳаракати, ҳолати ҳақидаги тасаввур) ва акустик (фонема алоқадор бўлган товуш типига хос талаффуз сифати: ўзига хос баландлиги, кучи, тембри, чўзиқ – қисқалиги каби) белгилар ҳақидаги тасаввурлар асосида қарор топади.²

6. Фонема инсон нутқ аъзолари ёрдамида ҳосил қилинадиган товуш тилларининг андазалари бўлиб, улар психик – акустик образлар "галереяси", қатори сифатида бизнинг хотирамизда сақланади. Сўзловчилар ушбу психик – акустик образлар асосида нутқ аъзоларини ҳаракатга келтиради ва натижада фонемаларнинг нутқий кўринишларини (товушларни) ҳосил этади.³

¹ Қар.: Солнцев В.М. Уша асар. 114-, 115- бетлар.

² Неъматов Х, Бозоров О. Уша асар, уша бет.

³ Неъматов Х, Бозоров О. Уша асар, 13-бет.

7. Фонема инвариант сифатида намоён бўлади, яъни у тил бирлиги сифатида умумийлик ҳисобланади, нутқдан ташқаридаги-нутққача булган – реаллашмаган бирлик бўлади, “нофункционал” ҳолат.

8. Фонеманинг нутқдаги – сўз (сўз формаси), сўз бирикмалари таркибидаги кўриниши, қуршов товушлари таъсирида пайдо булган қиёфаси унинг вариантдир. Демак, бунда фонеманинг вариантлари маъно фарқламайди. Чунки улар бир фонеманинг турли сўз таркибида намоён булиши, қўлланиши ҳисобланади. Қиёсланг: *уйим, тун, турмуш, югур, ургу, қурувчи* ва бошқалар. Ушбу сўзлардаги у бир фонеманинг – у фонемасининг – инвариантнинг турлича вариантлари, хусусийликлари бўлиб қайд этилади.

Айтилганлардан маълум будики, тилнинг энг кичик қурилиш материали сифатида фонемаларнинг энг муҳим, бош вазифаси – фонологик хусусияти морфема, лексема, сўз каби маъно ифодаловчи бирликларни ҳосил қилиш – уларнинг товуш томонини шакллантириш ҳамда ўрни билан товуш жиҳатини фарқлаш каби ижтимоий вазифаларни бажаришдир.

II. Морфема.

Тил бирлиги булган морфема морфологик бирлик сифатида узининг моддий асоси, қурилиш материали булган фонемадан-товушдан фарқланади.

Диалектик фалсафанинг умумийлик ва хусусийлик категорияси нуқтаи назаридан морфема ҳам, фонема ҳам тил бирликлари сифатида умумийликка эга. Айни вақтда хусусийлик умумийликнинг воқеланиши, умумийликнинг муайян вазиятда аниқ намоён булиши экан, морфеманинг умумийликдан хусусийликка ўтиши, фонемадан фарқ қилиши, узига хослиги нимада? деган ҳақли савол туғилади.

Эслатамиз, морфема термини тилшуносликка Бодуэн де Куртенэ томонидан киритилган бўлиб, сўзнинг энг кичик маъноли қисмини ифодалаш учун қўлланган.¹ Демак, ушбу фикрдан морфеманинг муайян маънога эгаллиги, маъно ифодалаш тушунчаси келиб чиқади. Айнан мана шу нуқтада морфема фонемадан фарқ қилади. Шунингдек, морфема маънога эга бўлишига кўра тилнинг энг кичик маъноли бирлиги ҳисобланади. Ҳу ўринда морфеманинг тилнинг энг кичик маъноли бирлиги эканлиги маъно ифодалаш мезонидан келиб чиқади. Демак, фонема тил бирлиги сифатида ҳажм тақозосига кўра энг кичик бирлик ҳисобланса, морфема тил бирлиги сифатида маъно ифодалаш хусусиятига кўра энг кичик бирлик саналади. яъни морфема маъноли бирликнинг энг сунгги, охириги чегараси ҳисобланади. Шунга кўра у бошқа маъноли қисмларга ажралмайди. Қиёсланг: китоблар: *китоб + лар; темирчи: темир + чи;*

¹ Солдцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, 246-бет.

муस्ताқиллик: *муस्ताқил* + *лик*; *юртим*: *юрт* + *им* каби сўзлардаги умумийлик хусусиятига эга бўлган -лар, -чи, -лик, -им кабилар.

Маълум бўлдики, морфемалар, қайд этилганидек, шакл ва мазмун, моддий ва маъновий, ташқи ва ички томонларнинг ўзаро боғлиқлигидан, бир бутунлигидан иборат икки жиҳатли тил бирлигидир.

Морфема тил бирлиги билан бевосита боғлиқ бўлган, муайян вазифа бажарувчи морф (морфа) ва алломорф (алломорфа) тушунчалари – терминлари ҳам мавжуд.

Морф (морфа) нутқ жараёнида қўлланаётган сўзнинг – сўз шаклининг (формасининг) таркибида иштирок этаётган морфеманинг “қиёфаси”, варианты, кўринишидир. Морф бевосита муайян сўз билан – сўз шаклида қўлланиши, воқеланиши билан, унинг таркибий қисми эканлиги билан характерланади. Қиёсланг: *тонги*, *кечки*; *томга*, *йулакка*, *ётоққа*. Демак, қайд этилган сўз формаларида қўлланаётган – ги, – ки; –га, – ка, – қа морфларнинг жами бир морфемани ташкил қилади, яъни –ги, –ки битта морфема; –га, –ка, –қа битта морфема ҳисобланади. Айни вақтда ушбу морфалар бири иккинчисига нисбатан алломорф(а) – морфеманинг варианты – сўз шакли таркибидаги кўриниши ҳисобланади.

Маълум бўлдики, алломорф(а) морфеманинг варианты булиб, алоҳида морф(а) сифатида ўзига мос, мувофиқ келадиган сўз шакли таркибидагина иштирок этади. Алломорф сифатида кузатиладиган ҳар бир морф(а)нинг қўлланиш имконияти чегараланган булиб, у фақат ўзи учун қулай бўлган шароитда юзага чиқади, танлаб қўшилади. Морфнинг – алломорфнинг бири урнида иккинчиси ишлатилмайди. Қиёсланг: *тонги-тонги*, *кечки – кечги*. Бунга фонетик вазият, фонетик шакл ва семантика йул қўймайди. Демак, алломорфлар қўлланадиган сўз формалари қандай қабул қилинган бўлса, шундай шаклда намоён бўлади.

Хуллас:

1. Морфема фонема билан тил бирлиги сифатида умумийликка эга.
2. Морфема тилнинг муайян маъноли бирлиги сифатида фонемадан фарқ қилади, ўзига хосликка, хусусийликка эга бўлади.
3. Морфемалар ифода ва мазмун томонларининг бирлигидан ташкил топади.
4. Морфема сўз каби нутқий – синтактик муस्ताқилликка эга эмас. У нутқда лексема, сўз (сўз формаси) таркибида функционал қисм сифатида қўлланади.
5. Морфема сўз формаси таркибида морф ва алломорф каби кўринишларда – вариантларда ҳам намоён бўлади.

III. Лексема.

Тил бирлиги бўлган лексема фонема ва морфема каби тил бирликларидан-умумийликдан тил ва нутқ диалектикасида ўзига хос

воқеланиши, муайян белги-хусусиятлари билан ажралиб туради. Унинг ўзига хослиги шундаки, у ҳам тил бирлиги, ҳам нутқ бирлиги бўла олиши, шунга кўра мураккаблиги билан характерланади.

Ушбу лисоний ҳодиса тил бирлиги сифатида лексема-умумий бўлса, аммо нутқ бирлиги сифатида эса у сўздир, хусусийдир. (Бу ҳақда “Сўз” бўлимига қаранг).

Лексеманинг тил бирлиги сифатидаги ўзига хослиги нимада?

Лексема тил бирлиги сифатида узаро узвий боғлиқ икки томоннинг яхлитлигидан, бир бутунлигидан иборатдир. “Бу бутунлиқнинг бир томонини лексеманинг фонематик – акустик структураси (номема), иккинчи томонини эса идеал бирлик – маълум тушунча заминида шакланган маъно (вазифа) – семема ташкил этади”.¹

Демак, лексема ҳам морфема каби икки томоннинг: товуш ва маънонинг, ифода ва мазмуннинг узаро боғлиқлигидан, бир бутунлигидан ташкил топади.

Тил бирлиги бўлган лексеманинг ташқи-ифода томонига унинг шакли, товуш жиҳати – номема кирса, лексеманинг семема, маъно – мазмун томонига денотатлар – нарса, ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, белги – кенг маънодаги муайян предметлар киради. Демак, лексема уларни-кенг маънодаги муайян предметларни номлайди, атайди. Бошқача айтганда, “Объектив оламда (дарахт) деб номланувчи қаттиқ танади ўсимлик турлари (денотатлар) мавжуд. Бу денотатлар бизнинг онгимизда дарахт тушунчасини шакллантирган. Ўз навбатида (дарахт) тушунчаси эса (дарахт) лексемасининг маъносига асос бўлган, бу маънонинг ўз навбатида (а), (а), (р), (а), (х), (т) фонемалар тизмаси (комплекси) билан тарихий – ижтимоий боғланиши тил бирлигини юзага келтирган. Албатта, (дарахт) тушунчаси (дарахт) лексемасининг маъноси билан айнан тенг эмас, лекин у билан алоқада, муносабатдадир”.

Тил бирлиги бўлган лексеманинг мазмун томони семема ҳам лексеманинг ташкил этувчи томони (товуш субстанцияси) каби таркибий қисмлардан иборат. Масалан, *(ака)* ва *(ука)*, *(опа)* ва *(сингил)* лексемаларининг маъно компонентларини- семеларини олиб кўрайлик: *(ака)* – қон-қариндош, бевосита, бир авлод, эркак, катта. *(ука)* – қон-қариндош, бевосита, бир авлод, эркак, кичик. *(опа)* – қон-қариндош, бевосита, бир авлод, аёл, катта. *(сингил)* – қон-қариндош, бевосита, бир авлод, аёл, кичик.

Кўриниб турибдики, бу лексемалар маъносига узаро ўхшаш, фарқланувчи ва такрорланувчи қисмларни – семеларни кўриш мумкин. Бу семалар узаро бирикиб, янги бутунликни, семемани – лексеманинг ички томонини ҳосил қилган.²

¹ Нейматов Х., Бозоров О. Уша асар, 14-бет; Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М., 1965, 9-бет.

² Нейматов Х., Бозоров О. Уша асар. 16-бет.

Лексеманинг энг муҳим, етакчи хусусияти унинг жамият аъзолари учун тайёрлиги, нақдлиги, умумий ва яхлитлигидир. Қиёсланг: *ватан, замон, иш, дунё, расм, китоб, оқ, куч, шамол, ўн, юз, ол*, кўк каби минглаб тайёр birlikлар воқелиқдаги муайян нарса, белги, миқдор, ҳаракат, ҳолат, хусусиятларни номлаб, атаб, ифодалаб келади.¹ Демак, лексемалар нутқ фаолиятида ўзларига грамматик қўшимчаларни, умумлашма маъноли турлича аффиксал морфемаларни бирлаштириб, сўз формаси шаклида нутқ бирлигига айланади, нутқ бирлиги ҳисобланади. Қиёсланг: *Богимда гуллар ўсди* гапида бог, гул, ўс лексемалари муайян аффиксал морфемаларни олиб, турлича вазифаларни бажариб келмоқда.

Проф. Ш.Раҳматуллаев таъкидлаганидек “лексема-асосий, бирламчи тил бирлиги булиб, тил қурилишининг лугат бойлигига мансуб, шунга кўра лугат бирлиги, лексик birlik деб ҳам юритилади”².

Лексема умумийлиги аслида тил умумийлигидан келиб чиқади. Чунки тил нутққа нисбатан умумий булиб, унинг birlikлари ҳам ўз-ўзидан, мантқан умумийлик сифатида воқелашади.

Ҳулаас,

1. Лексема тил birlikи сифатида тайёрлиги, яхлитлиги ва жамият аъзолари учун умумийлиги, улар хотирасида мавжудлиги билан ўзига хосдир.

2. Лексема ифода ва мазмун томонларнинг боғлиқлигидан, бир бутунлиқдан ташкил топиб, муайян предметларни аташ, номлаш вазифасини бажаради.

3. Лексема фикр алмашиш жараёнида сўз бирикмаси ва гап каби нутқ birlikлари учун материал вазифасини ўтайди.

4. Лексема нутқ фаолиятида сўз (сўз формаси) сифатида воқеллашиб, нутқ birlikи бўлиш имконига эга бўлади. У тил системасининг лексик birlikи, лугат бойлиги ҳисобланади.

5. Лексеманинг тил birlikи сифатидаги умумийлиги тил умумийлигидан келиб чиқади. Чунки тил ва нутқ диалектикасида тил умумий, нутқ эса хусусий ҳисобланади.

IV. Модель.

Тил birlikи бўлган моделлар муайян қолип, лисоний (лингвистик) формула, тайёр қурилма, андаза сифатида тилга хослиги билан ажралиб туради.

Ушбу моделлар - қолиплар асосида лексемалар бирикади, лексемалар ва морфемалар бирикади, сўз формалари, сўз

¹ Қар.: Неъматов Ҳ, Расулов Р. Уша асар. 38-бет.

² Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili, 22-бет

бирикмалари, гап каби нутқ бирликлари ҳосил бўлади. Аниги, “тил бирлиги ҳисобланадиган моделларга, асосан, сўз ясалиши, сўз бирикмаси ва гап қурилишига оид бўлган мавҳум қолиплар, схемалар қиради”.¹

Демак, тил бирлиги булган моделлар турлича бўлиб, улар асосида юзага келган тил (нутқ) бирликларининг мазмун жиҳати ҳам турлича бўлади. Масалан, сўз бирикмалари моделлари лексик-семантик босқичдаги номинациядан синтактик-коммуникатив босқичдаги номинацияни вужудга келтиради. Ўз навбатида гап модели эса бирламчи синтактик-коммуникатив номинацияни яъни маълум воқеа ёки вазиятнинг мураккаб атамасини ҳосил қилади. Масалан, [[от] + [сифат]] гап модели маълум субъект ёки предметнинг бирор вазият билан боғлиқ ситуатив белгига эғалик ҳолати ҳақидаги фикрни англатишга хизмат қилади. Қиёсанг: *Гул қизил, Осмон тиниқ, Чул катта* каби. Демак, моделлар - қолиплар тил бирликларининг ўзаро бирикиш йўли, усулидир.

Хуллас, тил системаси фонема, морфема, лексема ва модель каби тилнинг системаси характердаги ички турлича ярусларига (сатҳларига) оид булган руҳий - психик бирлик сифатида хотирада яшовчи ўзаро диалектик боғланган тил бирликларидан ташкил топади.

Тил имконият, нутқ эса воқелик-ушбу имкониятнинг замоён бўлиши экан, тил имконияти тил бирликлари орқали мавжуд экан, демак, имконият сифатида мавжуд бўлган тил бирликлари нутқда - нутқ бирлиги сифатида воқелашади, намоён бўлади. Негаки, воқелик имкониятнинг воқеланиши, моддий “қиёфаси”дир. Шунга кўра нутқ бирликлари бўлган товуш, сўз (сўз формаси), сўз бирикмаси ва гап каби ҳодисаларнинг узига хослиги, муҳим жиҳатлари нимада? деган саволнинг тугилиши табиийдир.

I. Товуш.

Тилнинг энг кичик (минимал) бирлиги фонема экан, демак, нутқнинг энг кичик (минимал) бирлиги товуш ҳисобланади. Негаки, товуш фонеманинг нутқдаги аниқ намоён бўлиши, муайян кўриниши, ҳаракатидир.

Фонема фонологик бирлик сифатида фонетик бирлик булган товуш билан узвий алоқада - муносабатда бўлади. Бу мутлақо табиий ва мантиқийдир.

Нутқ бирлиги булган товушлар хусусийлик сифатида тилнинг ашёси, моддий материали бўлиб, физик, акустик, физиологик ҳамда лингвистик (лисоний) каби қатор белгиларга эғалиги билан узига хосдир. Аниги, товушнинг талаффузи, таъсир қилиши, сезги уйғотиши, баландлиги, кучи, тембри, чўзиқлиги, аниқлиги каби қатор

¹ Неъматов Ҳ., Бозоров О. Ушба асар, 18-бет.

хусусиятлари борки, булар фонетиканинг физик – акустик, анатомик – физиологик, перцептив ва лингвистик – функционал аспектилари деб қаралади.¹

Товушнинг тил системасидаги энг муҳим хусусияти унинг тил (нутқ) бирликларининг: морфема, лексема, сўз (сўз формаси) кабиларнинг моддий қиёфасини, ифода томонини, шаклини қуришдир, шакллантиришдир. Демак, товуш тил системасининг энг асосий, энг дастлабки қурилиш материали, моддий асосидир. Бошқача айтганда, масалан, сўзнинг моддий томони унинг товуш қобигини ташкил қилади. Товуш қобиги эса муайян нарса, предмет, хусусият билан боғланиб, ижтимоий аҳамиятга эга бўлади.²

Товуш узи яратган, “қурган” сўзни товуш жиҳатдан фарқлаш, демак, маъно жиҳатдан фарқлаш, фонетик-семантик дифференциация қилиш учун хизмат қилса, у фонема – тил бирлигининг кўриниши, воқеланиши сифатида баҳоланади.

Ҳар бир товуш тил бирлиги – фонема бўлиш қобилиятига эга. Қиёсланг: *бор-бол*; *бор-бир*; *бор-тор* ва бошқалар. Шунингдек, ҳар бир фонема нутқ бирлиги – товуш бўлиш имкониятига эга. Қиёсланг: *у – тун, туш, тут, туз, тур; о-ол, от, ош, ой, она, ота* ва бошқалар.

Демак, фонеманинг товушга, товушнинг фонемага ўтиши мантиқий – зарурий жараён бўлиб, тил ва нутқ диалектикасининг фонема ва товуш орқали воқеланишидир.

Фонема ва товуш нисбий бутунлик, нисбий яхлитлик сифатида тил ва нутқда, айтилганидек, ижтимоий вазифа бажаради.

Фонетиканинг тарихий – этимологик жиҳатдан товуш бирламчи. Чунки у талаффуз қилиниш ва эшитилиш жараёни билан боғлиқ, яъни дастлаб нутқ – нутқ товушлари пайдо бўлган, нутқ юзага келган. Товушнинг фонема сифатида баҳоланиши эса иккиламчи бўлиб, жамият тараққиётининг – тил (нутқ) тараққиётининг муайян даврида, кейинги босқичларида юзага келган, “яратилган”.

Хуллас, товуш нутқ бирлиги сифатида нутқий фаолиятни, нутқий жараёни таъминловчи моддий бирликдир.

Шундай қилиб,

1. Товуш – нутқ бирлиги, фонеманинг нутқдаги воқеланиши, ҳаракати, унинг моддий асоси.
2. Товуш – хусусийлик сифатида физик, акустик, физиологик ва лисоний (лингвистик) белгиларга эга.
3. Товуш – тил (нутқ) бирликларининг (морфема, лексема, сўзларнинг) моддий қобиги, ифода томони сифатида муайян предмет билан боғланади.
4. Товуш фонеманинг воқеланиши сифатида муайян бирликларни фонетик-семантик жиҳатдан фарқлайди, ижтимоий вазифа бажаради, ижтимоий аҳамиятга эга бўлади.

¹ Қар.: Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М., 1975, 63-, 71-, бетлар. Жамолхонов Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. - Т., 2004, 22-30- бетлар.

² Усмонов С. Уша асар, 127-бет.

5. Ҳар бир товуш фонема бўлиш қобилиятига эга. Товуш фонемага, фонема товушга ўтиб туради.

6. Товуш тарихий – этимологик – келиб чиқиши, пайдо бўлиши жиҳатидан бирламчи, фонема-иккиламчи.

II. Сўз

Нутқ бирлиги бўлган сўз (сўз формаси) нутқ фаолияти билан бевосита боғланади, нутқ жараёнида воқеланади. Шунга кўра у нутқ бирлиги, нутқ "бойлиги" ҳисобланади. Аслида сўз (сўз формаси) нутқ бирлиги бўлган товушдан – товуш комплексидан иборат ижтимоий белгидир. Сўз (сўз формаси) реал бирлик, хусусийлик, аниқлик сифатида мавжуд бўлади. Бошқача айтганда, "Лексема – тил бирлиги тайёр ва турлича имкониятлар мажмуаси бўлса, сўз унинг воқеланиши, рўёбга чиқиши, аниқ шакл, мазмун ва вазифа кашф этган моддий кўринишидир. Ҳар бир лексема нутқда муайян сўз сифатида намоён бўлади".¹ Демак, лексема ва сўз умумийлик ва хусусийлик диалектикаси билан боғланган бўлиб, сўз хусусийлик сифатида умумийликнинг – лексеманинг амалдаги кўриниши, ҳаракати, муайян вазифа бажаришидир.

Шундай қилиб, тил бирликлари бўлган лексемаларнинг "... нутқда воқелашган аниқ шакл, мазмун ва вазифага эга кўринишига сўз дейилади".²

Хулоса шуки, лексема ва сўз муносабати аслида тил ва нутқ боғлиқлигининг, ўзаро алоқадорлигининг муайян бирликлардаги аниқ кўриниши, тасдиғидир.

Нутқ бирлиги бўлган сўз, айтилганидек, товушдан ташкил топган ижтимоий – индивидуал белги бўлиб, шунга кўра у моддийлиги билан – даставвал товуш томони (перцептив вазифаси) билан ажралиб туради.

Сўзнинг нутқ фаолиятидаги асосий вазифаси атама-нминатив вазифа бўлиб, у объектив борлиқдаги турлича муайян нарса-предметлар, воқеа-ҳодисалар, ҳаракат-ҳолатлар, белги-хусусиятлар билан боғланади, уларни ифода этади, англатади, улар ҳақида муайян маъно, тушунча беради. Айни вақтда сўз жамият аъзолари хотирасида муҳрланиб, улар томонидан бир хилда қабул қилинади, бир хилда тушунилади. Шунга кўра у гапта, матнда қайд этилиб, кузатишда берилади.

Маълум бўлдики, сўз товуш томонига (перцептив вазифаси), атамалик хусусиятига (номинатив вазифаси) ҳамда маъно, тушунча ифодаланишига (сигнификатив вазифаси) кўра нутқ бирлиги сифатида мукаммаллиги, фонема (товуш) ва морфема каби тил бирликларини ўз таркибига олиши, коммуникатив жараёнда етакчилик қилиши билан ажралиб туради, муҳим саналади.

¹ Незматов Ҳ, Расулов Р. Уша асар, 47-бет.

² Незматов Ҳ, Расулов Р. Уша асар, 5-ша бет.

Шунингдек, сўз товуш ва маънога эга булишидан, уз таркибига фонема ва морфема каби алоҳида тил бирликларини олишидан ташқари у гапнинг вазифаси бўлган фикр ифодалашни ҳам бажаради. Сўз гап бўлиб кела олади. Сўзга хос бу хусусият, айниқса, феълларда кузатилади. Қиёсланг: *келди* – *у келди*, *мудрадим* – *мен мудрадим*, *борсанг* – *сен борсанг*; *ёздик* – *биз ёздик* ва бошқалар. Демак, нутқ бирлиги бўлган сўзда нутқнинг бошқа бирлиги бўлган гапни ҳам кўриш мумкин.

Сўз ҳар қандай сўз бирикмаси, гап ва матн каби синтактик бутунликларнинг асоси, бирламчи материали саналади. Фикр алмашиш жараёни аслида сўзлардан, уларнинг семантик-синтактик боғланишидан – валентлик муносабатига киришуvidан содир бўлади. Шунга кўра сўз узининг асосий номинатив вазифасини нутқ жараёнида бажаради. Шу жараёнда у маъно аниқлигига, позиция мустақилликка эга бўлади, муайян синтактик вазифада намоён бўлади.

Демак, сўз семантик-морфологик жиҳатдан шакланганлиги билан, синтактик бирлик булиш имконига эгаллиги билан узига хосдир.

Хуллас:

1. Сўз нутқ жараёнида воқелашишига кўра нутқ бирлиги ҳисобланади.

2. Сўз лексеманинг-тил бирлигининг нутқда муайян шакл ва мазмунда намоён булишидир, амалдаги ҳаракати, нутқий кўринишидир.

3. Сўз ва лексема ўзаро умумийлик ва хусусийлик диалектикаси билан боғланган бўлиб, сўз хусусийлик сифатида воқелашади. Сўз хусусийлиги нутқ хусусийлигининг мантиқий давомидир.

4. Сўз ва лексема муносабати асосида тил ва нутқ муносабати, боғлиқлиги ётади.

5. Сўз передцептив, номинатив ва сигнификатив вазифаларига кўра ажралиб туради.

6. Сўз нутқда гапнинг вазифаси бўлган фикр ифодалашни ҳам бажаради. Сўз гап бўлиб кела олади.

7. Сўз ўзаро боғлиқ бўлган фонетик, грамматик ва семантик жиҳатларнинг жамидир.

III. Сўз бирикмаси

Нутқ бирлиги бўлган сўз бирикмаси нутқий ҳосила сифатида тил ва нутқ бирликларининг – лексема ва сўзларнинг нутқ фаолиятида эркин бирикуvidан, мантиқий – маъновий муносабатта киришуvidан юзага келади. Аниқроғи, сўз бирикмасининг узига хослиги, яратилишига кўра энг муҳим жиҳати шундаки, у нутқ жараёнида “етиштирилади”, ҳосил бўлади, актуал бирликка айланади.

Сўз бирикмаси мустақил маъноли сўзларнинг (лексемаларнинг) узаро боғланишидан юзага келиб, гап билан сўз орасидаги оралиқ нутқий бирлик – нутқ маҳсули сифатида баҳоланади. У гап учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади. Айни вақтда сўз бирикмаси сўзга нисбатан ҳам шаклан – миқдоран, ҳам мазмунан-сифат жиҳатдан бойлиги, кенглиги, мукамаллиги ва аниқлиги билан устун туради.

Маълум бўлдики, сўз бирикмасининг яратилишида сўзлар хизмат қилади, гапларнинг яратилишида эса сўз бирикмалари хизмат қилади.

Сўз бирикмаси муайян мазмун жиҳатига эга бўлиб, ушбу мазмун жиҳати бирикма таркибидаги сўзларнинг маъноларига асосланади. Шунга кўра сўз бирикмаси семантикаси сўз семантикасига кўра аниқроқ, чуқурроқ, мураккаброқ ва тўлароқ бўлади. Негаки, у бир нечта сўз маъносининг узаро “қоришувидан”, ички муносабатидан, занжирли боғланишидан юзага келади.

Сўз бирикмаси ҳам, аслида сўз каби, аташ вазифасини – номинатив вазифани бажаради. Аниги, сўз бирикмасидаги аташ вазифаси бир нечта сўзларнинг (лексемаларнинг) узаро эркин синтактик алоқага, муносабатта киришувига кўра амалга ошади. “Эркин синтактик алоқа деганда эса сўзларнинг муваққат, фақат нутқ эҳтиёжи ва зарурий аташ вазифасини бажариш учун тобе – ҳоким муносабатларига киришиши тушунилади”.¹ Қиёсланг: *ҳаёт – ёшлар ҳаёти; давлат – буюк давлат; ҳикоя – ҳикояни ўқимоқ; совуқ – қорнинг совути; гапирмоқ – тез гапирмоқ; олмоқ – қўл билан олмоқ; кирмоқ – уйга кирмоқ; имтиҳон – имтиҳондан ўтмоқ ва бошқалар.*

Сўз бирикмаси ҳам, айтилганидек, ифода ва мазмун, моддий ва маъновий жиҳатларга эгаллигига кўра морфема, лексема ва сўз каби тил (нутқ) бирликлари билан умумийликни ҳосил қилади.

Сўз бирикмасининг ўзига хослиги яна шундаки, у синтактик бирлик сифатида сўздан фарқ қилса, бошқа синтактик бирлик бўлган гап билан умумийликка эга бўлади. Аммо бу умумийлик асосида муайян хусусийликлар, фарқли жиҳатлар ётади, яъни сўз бирикмаси фикр ифодаламайди. Шунга кўра у гапга хос фикрий тугаллик интонациясига эга эмас. Сўз бирикмасини ташкил қилган аъзолар, айтилганидек, тобе–ҳоким муносабатида бўлиб, ҳоким сўз қайси сўз туркумига тегишли бўлса, у шу туркум номи билан аталади. Демак, сўз бирикмасининг номланишида морфологик белги–ҳоким тегишли бўлган туркум асос ҳисобланади. Қиёсланг:

1. Отли-бирикмалар: *баланд бино, ҳашаматли сарой, спорт зали, турон кураши.*

2. Феълли бирикмалар: *чироқни ёқмоқ, соатни тақмоқ, қўл билан олмоқ, тез ўқимоқ.*

¹ Қар.: Неймагов Ҳ, Сайфуллаева Р, Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. - Т., 1999, 19-бет.

3. Сифатли бирикмалар: *отдан баланд, уйдан кичик, темирдан қаттиқ, лойдан юмшоқ.*

4. Равишли бирикмалар: *пешиндан кейин, уқдан тез, болалардан кўп.*

5. Сонли бирикмалар: *ўқувчиларнинг бири, ундай тўққизи, учдан икки.*

6. Олошли бирикмалар: *тадбиркорларнинг барчаси, дарахларнинг ҳаммаси, уйинчиларнинг учови.*

7. Мўдал сўзли бирикмалар: *уйда бор, қўлимда йўқ.*

Сўз бирикмалари ҳоқим компонентига кўра ўзаро фарқланишидан-муайян номга эга бўлишидан ташқари тузилишига кўра ҳам – таркибида нечта мустақил сўз (лексема) қатнашишига кўра ҳам тавсифланади: сўз бирикмаси тузилишига кўра содда – икки мустақил сўздан ва мураккаб – уч ва ундан ортиқ мустақил сўздан таркиб топади. Демак, сўз бирикмаларини содда ва мураккаб бирикмаларга бўлишда нутқ бирлиги таркибидаги мустақил сўзларнинг миқдори асос бўлиб хизмат қилади. Қиёсланг: *мустақиллик рамзи, истиқлол гоёси, Президентимиз табриги, туннинг ярми, тсгдан баланд, руҳиятига тегишли, физиологик жараён; кундузги бўлим талабалари, имтиҳон сессияси якунлари, оралиқ назорат саволлари, минглаб томошабин сизгадиган бино, ҳикояни тезлик билан қизиқарли ёзмоқ, Ватанимиз чегараларини мардонвор қуриқлаётган ёшлар; мустақиллик йиллари ҳашаматли қурилган спорт зали ва бошқалар.*

Шундай қилиб, нутқ бирлиги бўлган сўз бирикмаси нутқий фаолият маҳсули сифатида аслида-моҳиятан таркибидаги сўзлардан, уларнинг маъно мезони асосида ўзаро бирикувидан-валентлик муносабатига киришувидан юзага келади. Бунда сўзларнинг ўзаро бирикиб, сўз бирикмасини (ёки гапни) ҳосил қилиши асосида сўзларнинг валентлик имкониёти-сўз валентлиги ётади.

Сўз бирикмаси таркибидаги муайян сўз – ҳоқим сўз ўз маъносини тўла очиш, хусусийлаштириш учун муайян бошқа бир сўзни – тобе сўзни талаб этади, ушбу сўз билан бирикади – валентлик алоқасига, муносабатига киришади. Демак, валентлик сўзнинг хусусияти бўлиб, сўзнинг ўз маъноси асосида бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга киришувини амалга оширишдир. Бошқача айтганда, валентлик назариясида муайян сўзнинг бир ёки бир нечта сўзни узига бириктириш-сўз бирикмасини ҳосил қилиш хусусиятлари умумлаштирилади.

Шундай қилиб, сўзларнинг бирикиб, сўз бирикмасини ҳосил қилиши, даставвал, бирикма таркибидаги сўзларнинг маъно имкониётига кўра амалга ошади. Сўзлар орасидаги семантик муносабат эса бевосита синтактик муносабатни юзага келтиради. Шунга кўра бирикма конструкцияси тузилади.

Сўз бирикмаси ҳам фонетик, лексик-грамматик ва семантик жиҳатларнинг бирлигидан ташкил топади.

Хуллас:

1. Сўз бирикмаси нутқ маҳсули, нутқ бирлигидир.
2. Сўз бирикмаси бирдан ортиқ мустақил маъноли сўзларнинг узаро бирикувидан ташкил топиб, нисбатан аниқ маъно ифодалайди, нутқда номинатив вазифа бажаради.
3. Сўз бирикмаси компонентлари узаро тобе-ҳоким муносабатида бўлади.
4. Сўз бирикмаси ҳоким компонентининг қайси сўз туркумига тегишлигига қура турлича номланади (ўша туркум номи билан аталади).
5. Сўз бирикмалари тузилишига қура содда ва мураккаб бирикмаларга бўлинади.
6. Сўз бирикмаси асосида сўз валентлиги-сўзнинг валентлик имконияти ётади.

IV. Гап.

Гап ифода ва мазмун жиҳатларга эга номинатив (алоҳида олинганда) ва коммуникатив (матн ичида берилганда) birlik сифатида морфема, лексема, сўз ва сўз бирикмаси каби тил ҳамда нутқ birlikлари билан умумийликни ҳосил қилади. Аммо гап нутқ жараёни сифатида қайд этилган лисоний birlikлардан фарқи жамиятда коммуникатив вазифа бажаради, коммуникация акти birlikи ҳисобланади. Тил алоқа қуроли бўлиш вазифасини гап орқали амалга оширади. Чунки гап фикр ифодалаш воситаси сифатида фақат ўзига хослиги билан, семантик-грамматик, просодемик шаклланиши билан бошқа лисоний birlikлардан ажралиб туради. Аниги гап фикр ифодалаш – ахборот (хабар) бериш ва ахборот (хабар) олиш birlikидир. Юқорида қайд этилган бошқа барча birlikлар гап учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади.

Гап мазмун жиҳатида объектив борлиқ аниқ ҳолда эмас, балки умумлаштирилган ҳолда ифодаланади. Шунингдек, гап мазмунида объектив борлиқдан ташқари кишининг мазкур борлиққа бўлган муносабати – модаллик-коммуникатив модаллик ҳам мавжуд бўлади.¹ Модаллик эса предикативликнинг муайян қуриниши, таркибий қисми сифатида воқеалашади. Бошқача айтганда, гапнинг грамматик асосини предикативлик – муайян нарса-предметнинг муайян белги-хусусиятини тасдиқлаш ёки инкор қилиш ташкил қилади.

Хуллас, гап предикативлик ифодасига эга бўлиб, бу унинг грамматик белгиси сифатида замон, шахс, модаллик, майл каби грамматик системаларни-категорияларни ўз ичига олади. Айни вақтда гапнинг предикативликка эга бўлишининг ўзи бу birlikнинг ўзига хос фонетик шаклланишини ҳам тақозо қилади: предикативлик

¹ Қар.: Усмонов С. Ўша асар, 171-бет.

мавжуд бўлган жойда, албатта, интонацион шаклланиш ҳам бўлади. Чунки интонация гапнинг ташқи шаклидир. У гапнинг бошланиш ва тугаш чегараларини курсатади, жумладан, делимитатив (чегаралаш, ажратиш) функцияни бажаради. Кишиларнинг ўзаро алоқа қилишлари гап орқали амалга оширилгани учун интонация ҳам предикативлик каби коммуникатив вазифани бажарувчи восита бўлиб, у гапнинг учинчи муҳим белгисидир.

Шундай қилиб, гап объектив борлиқни кишининг унга муносабати орқали ифодалайдиган лексик-грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлган алоҳида нутқий формадир,¹ нутқ фаолиятидир. Қиёсланг: *Ўзбекистон – келажаги буюк давлат*. Ушбу гапда тасдиқ, муносабат, интонацион тугаллик мавжуд. Демак, гапни гап қилувчи муҳим жиҳатлар предикативлик ва интонациядир.

Гап нутқ бирлиги-синтактик birlik сифатида ифода мақсадига ва тузилишига кўра муайян турларга ажралади. Гап мазмун томони орқали дарак (*Ватан гузал ва табиий модаларга бой*), суроқ (*Терроризмни қораламаган халқ борми дунёда?*), буйруқ (*Бугунги ишни эртасига қолдирма*) каби хабарлар воқелашади. Ушбу жараёнлар гап мантиқий томонининг асосини ташкил қилади.

Гаплар тузилишга кўра содда (Мен келдим) ва қўшма (Тун чекинди, кун бошланди) гапларга бўлинади.

Хуллас:

1. Гап ифода ва мазмун жиҳатларига эга нутқ бирлигидир.
2. Гап коммуникатив жараён – фикр ифодалаш бирлиги бўлиб, семантик, грамматик ва просодемик шаклангандир.
3. Гапнинг грамматик асосини предикативлик ташкил қилади.
4. Гап интонацион шакланганлиги билан ҳам узига хосдир.
5. Гап ифода мақсадига ва тузилишига кўра муайян турларга ажралади.
6. Тил бирлиги сифатида гап қурилиш моделлари (қолиплар) нутқда номинатив birlikлар ва грамматик воситалар билан тўлдирилади.

Умумий хулоса шуки, тил ва нутқ birlikлари тилни-коммуникатив жараённи ҳаракатлантирувчи, моддий асос билан таъминловчи, ижтимоий-амалий вазифа бажариши учун хизмат қилувчи кучдир.

Адабиётлар

1. Усмонов С. Умумий тилшунослик. Т., 1972
2. Баскаков Н.А, Содиқов А.С, Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. - Т., 1979.
3. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М., 1971.

¹ С.Усмонов. Ушга асар. 172-бет.

4. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М., 1975.
5. Неъматов Ҳ. Бозоров О. Тил ва нутқ. - Т., 1993.
6. Неъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Т., 1995.
7. Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. - Т., 1991.
8. Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. - Т., 2005.
9. SH. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - Т., 2006.
10. Абузалова М.Қ. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. Номзодлик диссертациясининг автореферати. - Т., 1994.

Тил системаси. Парадигматика ва синтагматика

Тил иккиламчи материал система сифатида идеал система-ларнинг, яъни гоёлар, фикрлар, тушунчаларнинг “моддийлашиши”, воқеалашиши учун хизмат қилади.

Тил системаси – бу лисоний (лингвистик) бирликлар ва уларнинг жамият талабига – коммуникатив жараёнга мос ҳолда ўзаро боғланиши, мантиқий муносабатга киришиши учун хизмат қиладиган муайян қоидалар хазинасидир, имкониятдир.

Тил системаси таркибидаги моддий – коммуникатив бирликлар муайян қоидалар асосида ўзаро зарурий алоқага, муносабатга киришадилар, муайян гуруҳларни (парадигмаларни) тузадилар, нутқ бирликларини – ҳосилаларини яратадилар. Бу алоқа, муносабатлар мутлақо мантиқий, объектив, ижтимоий бўлиб, икки йўналишда – парадигматик ва синтагматик боғланишларда кузатилади, реаллашади, ушбу аспектларда тадқиқ ва таҳлил қилинади, урганилади. Аниги, тил бирликлари орасидаги боғланиш, алоқа парадигматик ва синтагматик муносабатни ҳосил қилади. Демак, тил системаси таркибидаги бирликларнинг асосий муносабатлари парадигматик ва синтагматик муносабатлар ҳисобланади. Тил системаси фаолияти, амалиёти, ҳаракати, мавжудлиги айнан мана шу парадигматик ва синтагматик муносабатлар асосида юз беради. Шунга кўра тил системаси билан бевосита – табиий боғлиқ парадигматика – парадигматик муносабат ва синтагматика – синтагматик муносабат каби тушунчаларни аниқлаш, уларнинг тил системасидаги мавқеини, аҳамиятини, урнини белгилаш назарий тилшуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

Эслатамиз, парадигматика, парадигматик муносабат (ассоциатив алоқа) ва синтагматика, синтагматик муносабат тушунчалари Фердинанд де Соссюр томонидан тилшунослик назариясига киритилган.

Парадигматика тил бирликларини тил системасининг элементлари сифатида, структурал бирликларнинг жами сифатида текшириш аспектидир.¹ Айтмоқчимизки, парадигматикада тил системасининг структурал бирликлари муайян парадигмаларга бирлашиб, ўзаро бир-бири билан таққосланишига, қиёсланишига кўра характерланади. Демак, парадигматика айни вақтда парадигмалар системасидир. Парадигмалар системаси эса, айтилганидек, тил бирликларига, аниқроғи, уларнинг умумий ва хусусий маъноларига кўра – улар асосида ташкил топади, яъни парадигмалар ўзаро мантиқий муносабатга киришган қатор тил бирликларининг умумий маъноларига кўра бирлашиб, хусусий маъноларига кўра эса фарқланади. Масалан, отларнинг келишиги билан турланиши ҳамда грамматик сон ва эгалик шакллари

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960, 310-бет.

парадигмаси, феълларнинг шахс-сонда тусланиш парадигмаси ва бошқалар. Қиёсланг:

I

1. *Ватан*
2. *Ватаннинг, -им*
3. *Ватанни, -инг*
4. *Ватанга, -и*
5. *Ватандан, -имиз*
6. *Ватанда, -ингиз, -лари.*

II

1. *Олдим*
2. *Олдинг*
3. *Олди*
4. *Олдик*
5. *Олдингиз*
6. *Олди(лар)*

Демак, парадигма ҳосил қилган айни бирликлар ләксик (умумий) маъносига кўра бир хил, грамматик (хусусий) маъносига кўра эса фарқланиши билан ўзига хосдир. Шунингдек, парадигмалар системаси кўпинча тик (вертикал) жойлашиши билан ҳам ажралиб туради.

Маълум бўлдики, муайян парадигмага бирлашувчи тил бирликларининг ўзаро муносабати парадигматик муносабат сифатида намоён бўлади.

Парадигматик муносабат бир парадигма бирликлари доирасидаги – орасидаги муносабатдир, ички жараён дир.

Тил ва нутқ дихотомиясига кўра парадигматика-парадигматик муносабат тушунчаси тил билан – тил имконияти билан боғланади. Чунки парадигматик муносабат бирликлари ҳам аслида имконият сифатида нутқда – нутқ бирликларида воқелашади, муайянлашади, нутқ учун ашё, зарурий материал вазифасини ўтайди, нутққача бўлган жараён ҳисобланади. Шунга кўра улар синтагматик муносабатдан фарқланади, улар каби бевосита руҳий – фикрий таъсир қилиш қувватига – коммуникатив алоқа имконига эга бўлмайди, умумийлик сифатида мавжуд бўлади.

Парадигматик муносабат тушунчаси кенг бўлиб, лисоний бирликларнинг, масалан, сўзларнинг муайян боғланишларини – синонимлар (*бўкмоқ, ивимоқ; озмоқ, ориқламоқ озғинламоқ; шаллаймоқ, шалваймоқ, шалвирмоқ*), *тематик гуруҳлар (суз, ариқ, канал, кўл, дарё, денгиз, океан), (шимол, жануб, шарқ, ғарб), (тепалик, бандлик, тоғ, чўққи); сўз туркумлари (от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш); антонимлар (кенг-тор, кун-тун, қаттиқ-юмшоқ, оқ-қора, яхши-ёмон, аччиқ-ширин, ёш-қари)* кабиларни ҳам ўз ичига олади.

Демак, парадигматик муносабатлар лисоний бирликларнинг ўхшаш, умумий белги-хусусиятларига кўра боғланган, бирлашган гуруҳларидир, системасидир. Улар тил бирликлари орасидаги ўхшашлик ва фарқланишга асосланади.

Парадигматик муносабат тил бирликларининг нутққача бўлган муносабати, имконият сифатида тил ҳодисаси бўлиб, тилшунослиқда

ассоциатив муносабат,¹ ассоциатив алоқа номи билан ҳам юритилади.

Парадигматик (ассоциатив) муносабатни ташкил қилувчи тил бирликларининг миқдори чегараланмаган, нисбатан ноаниқ, давомийдир. Шунингдек, парадигматик муносабатдаги бирликлар ўзаро ҳоким-тобелик алоқасига киришмайди, кириша олмайди. Чунки улар муайян умумий белги асосида боғланган алоҳида тенг ҳуқуқли мустақил бирликлар-парадигма бирликлари сифатида парадигматик муносабатни ҳосил қилади. Шунга кўра парадигматик муносабат тил бирликларининг нутққача-нутқ фаолиятигача бўлган муносабати, айтилганидек, имконият сифатидаги тил фактидир. Демак, тил ва нутқ диалектикаси нуқтаи назаридан парадигматика-парадигматик муносабат умумийлик, сабаб, имконият сифатидаги тил ҳодисаси ҳисобланади.

Парадигматика, парадигматик муносабат билан боғлиқ бўлган синтагматика – синтагматик муносабат эса тил ва нутқ дихотомиясига кўра уларнинг қайси бири билан боғланади?

Тил системаси ўз мавжудлиги ва амалий қудратини, ижтимоий ҳаракатини ушбу таянч, энг асосий муносабатларга кўра амалга оширад экан, қайд этилган саволнинг берилиши мутлақо мантиқийдир.

Таъкидлаймиз, тил системаси-унинг бирликлари ва қоидалари-парадигматика-парадигматик муносабат бирликлари-парадигма аъзолари тил ҳодисаси, тил факти сифатида узининг таъсир кучини, ҳаракатини, ижтимоий-амалий фаоллигини ва фаолиятини-коммуникатив вазифасини синтагматикада-синтагматик муносабатда намоён қилади, кўрсатади. Чунки парадигматик муносабат бирликлари ижтимоий амалиёт натижаси, факти, ҳодисаси сифатида синтагматик муносабат орқалигина-тил бирликларининг валентлик муносабатига киришуви-семантик-синтактик боғланишига кўра амалга ошади. Демак, синтагматика, синтагматик муносабат нутқ билан, нутқ жараёни билан боғланади, нутқ ҳодисаси, нутқ факти ҳисобланади. Чунки нутқ, нутқ фаолияти коммуникатив фаолиятдир, фикр алмашиш жараёнидир, тил системасининг, парадигматик муносабат бирликларининг жамиятдаги фаоллигидир, ҳаракатидир.

Нутқ ҳодисаси, нутқ факти бўлган синтагматика, синтагматик муносабат тушунчалари ўзига хос хусусиятлари, муайян “шахсий” жиҳатлари билан ажралиб туради. Аниқроғи, синтагматика тил системаси бирликларининг нутқ фаолиятида муайян тартибда, кетма-кетликда жойлашиши, ўзаро мантиқий муносабатга киришишидир.

Маълум бўлдики, тил системаси бирликларининг фаоллашиши, нутқнинг аниқ бирлигига айланиши синтагматика, синтагматик муносабат туфайли юз беради. Бундан мантиқий равишда

¹ Ассоциатив муносабат термини тилшунос олим Лун Ельмслев томонидан парадигматик муносабат термини билан ўзгартирилган, алмаштирилган. Ҳозирда тилшунослик назариясида тил бирликларининг парадигматик муносабати дизъюнктив муносабат деб ҳам аталмоқда.

парадигматиканинг синтагматика билан боғлақлиги келиб чиқади. Айтиш мумкинки, синтагматика парадигматиканинг мавжудлик ва намоён булиш шаклидир.

Синтагматика тил бирликларининг нутқ жараёнида узаро боғланган ҳолда қўлланишини текширади.

Демак, лисоний бирликларнинг - масалан, сўзларнинг нутқ фаолиятида кетма-кет келиши. муайян тартибда жойлашиши синтагматика сифатида намоён бўлади.

Синтагматикада лисоний бирликлар орасидаги муносабатлар аниқлиги ва изчиллиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: *Мен истиқлол туфайли гуллаб яшнаётган Ватаннинг фарзандиман.* Куриниб турибдики, нутқ фаолиятида муайян "ётиқ чизиққа" жойлашиб, муайян тартибда, мантиқий кетма-кетликда келган бирликлар орасидаги муносабатлар синтагматик муносабатни ҳосил қилади. Синтагматик муносабатлар доимо яққол таъсир қилишинсонда лисоний сезги уйғотиши билан ҳам ўзига хосдир.

Синтагматик муносабатлар нутқ фаолиятидаги бирликлар алоқаси, муносабати сифатида, парадигматик муносабат бирликларидан фарқли, бир гуруҳ бирликлари орасида ҳам, шунингдек, турли гуруҳ бирликлари орасида ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Қиёсланг: *Бутун устоз ва шогирдлар кун.* Ушбу бирликлардан (сўзлардан) ҳар бири ўзи тегишли бўлган гуруҳнинг (парадигматиканинг) вакили ҳисобланади. Демак, синтагматикадаги муносабатлар муайян бирликлар (сўзлар) муносабати сифатида эмас, балки гуруҳлар-синфлар (парадигмалар системаси) муносабати сифатида намоён бўлади.

Демак, нутқ бирликлари-нутқий ҳосилалар синтагматик муносабатларнинг намоён булишидир. Шунингдек, нутқ бирликлари муайян синфлар, гуруҳлар (парадигмалар) орасидаги муносабатларнинг воқеалашишидир.

Шундай қилиб, синтагматик муносабат тил бирликларининг нутқдаги - фикр алмашиш жараёнидаги узаро мантиқий, зарурий муносабати, фикр ифодалаш учун хизмат қилишидир. Шунга кўра ушбу муносабат нутқ ҳодисаси сифатида белгиланади, нутқ билан улчанади.¹

Синтагматик муносабат лисоний бирликлар, масалан, сўзларнинг бири иккинчиси билан семантик-синтактик муносабатга киришиб, сўз бирикмасини ёки гапни ҳосил қилишидир. Қиёсланг: *миллий ифтихор, Ватан мустақиллиги, маънавият алломалари, Ўзбекистон мустақил дидёр, ёшларни спортга жалб қилиш зарур.* Бунда лисоний бирликлар муайян тартибда, кетма-кетликда келиб, горизонтал чизиққа жойлашиши билан ажралиб туради.²

Эслатамиз, синтагматикада-синтагматик муносабатда иштирок этувчи ҳар бир лисоний бирлик ўзининг муайян ўрнига

¹ Расулов Р. Умумий тилшунослик. - Т., 2005. 84-бет.

² Расулов Р. Ушга асар, уша бет.

(позициясига) эга бўлади. Шунга кўра у тавсифланиши билан ҳам ажралиб туради. Муайян позициядаги бирлик айна вақтда муайян нутқий вазифага эгаллиги билан ҳам муҳимдир. Нутқ жараёнидаги лисоний бирликнинг ўрни (позицияси) айна вақтда унинг нутқдаги нисбий жойлашишидир. Қиёсланг: *14-январь Ватан ҳимоячилари кунин. Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш ҳар биримизнинг виждоний бурчимиздир.* Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, қатъий хулоса шуки, синтагматик муносабатлар тилнинг бош вазифасини-коммуникатив вазифасини таъминлайди.

Синтагматик муносабатларнинг реаллашишига кўра тил бирликларидан ахборот ташувчи гаплар – нутқ бирликлари, нутқий “асарлар”, ҳосилалар шаклланади, ҳосил бўлади.

Демак, синтагматик муносабатлар шундай муносабатларки, уларга кўра тил алоқа воситаси сифатида хизмат қилади, яъни тилнинг коммуникатив вазифаси синтагматик муносабатда намоён бўлади на шу муносабатга таянади.¹

Хуллас, парадигматик ва синтагматик муносабатлар ўзаро диалектик боғлиқликда, бир бутун, яхлит ҳолда системалар умумийлиги, жами сифатида тилнинг алоқа қуроли бўлиб хизмат қилишини, ижтимоий-амалий фаолиятини таъминлайди.

Шундай қилиб:

1. Тил системаси лисоний бирликлар ва қоидалар хазинаси бўлиб, улар парадигматик ва синтагматик аспектларда урганилади.

2. Парадигматика парадигмалар системасидир. Парадигмалар системаси тил бирликларининг умумий ва хусусий маъноларига кўра ташкил топади.

3. Парадигмалар системаси бирликларининг ўзаро ички муносабати парадигматик муносабатдир.

4. Парадигматика – парадигматик муносабат тил билан – тил имконияти билан боғланади. Ушбу муносабат тил бирликларининг нутққача-нутқ фаолиятигача бўлган муносабати-тил фактидир.*

5. Синтагматика тил системаси бирликларининг нутқда муайян тартибда, кетма-кетликда жойлашиш, келиш жараёни билан боғланади.

6. Нутқ фаолиятида ўзаро мантиқий алоқага киришган бирликлар орасидаги муносабат синтагматик муносабатдир. Нутқ бирликлари – нутқий ҳосилалар синтагматик муносабатнинг воқеалашишидир.

7. Синтагматик муносабат тилнинг коммуникатив вазифасини намоён қилади. Синтагматик муносабатга кўра тил алоқа воситаси сифатида хизмат қилади.

8. Синтагматик муносабат нутқ билан, нутқ фаолияти билан боғланади, нутқ факти ҳисобланади.

¹ Ҳозирда тилшуносик назариясида тил бирликларининг синтагматик муносабати конъюнктив муносабат деб аталмоқда.

9. Синтагматикада – синтагматик муносабатда иштирок эгаётган бирликларнинг ҳар бири ўзининг муайян ўрнига (позициясига) эга.

10. Парадигматик ва синтагматик муносабатлар, тил ва нутқ каби, узаро диалектик боғлиқ бўлиб, тилнинг жамиятда алоқа қуроли сифатида хизмат қилишини, ижтимоий-амалий фаоллигини таъминлайди.

Адабиётлар

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966.
2. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. - М., 1976.
3. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. - М., 1971.
4. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. - М., 1975.
5. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание. - М., 1979.
6. Кодухов В.И. Общее языкознание. - М., 1974.
7. Расулов Р. Умумий тилшунослик (тилшунослик тарихи). 1-қисм - Т., 2005.

ТИПОЛОГИЯ

Типология¹ тилшуносликнинг муайян соҳаси сифатида тилларни типологик классификация қилиш жараёни билан шугулланади. Шунга қўра типология тилларнинг типологик таснифининг муҳим қонун-қоидалари ва методларини текширади. Шунингдек, типология лисоний бирликларни бирон умумий белгиси асосида тасниф қилиш жараёнини ҳам бажаради.²

Маълум бўлдики, типология, бир томондан, тилларни тасниф қилишнинг умумий назариялари, қонун-қоидалари ва усуларини ўз ичига олса, иккинчи томондан, у тил системаси бирликларини умумий белгиси, хусусияти асосида тасниф қилиш билан шугулланади.

XIX асрда тезлик билан ривожланиш босқичига утган типологиянинг муҳим хусусияти шундаки, у турли тиллар-қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар доирасида иш кўради. Ушбу тилларни узаро қиёсий ўрганади. Шу жараёнда типология қиёсланаётган тилларнинг тузилишидаги ўхшаш ва фарқли томонларни аниқлайди, изоҳлайди.

Қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларнинг мавжудлиги, ушбу томонларнинг юзага келиш сабабларини ўрганишга ва тушунишга бўлган интилиш тилшуносликда алоҳида соҳа, йўналиш бўлган лингвистик типологиянинг (типологик лингвистиканинг) майдонга келишига сабаб бўлди.

Лингвистик типология тилларнинг қариндош ёки қариндош эмаслигидан қатъий назар уларнинг тузилиши жиҳатидан яқинлик, боғлиқлик даражасини текширади, мавжуд материаллар асосида муайян ҳодисанинг моҳиятини, табиатини аниқлайди.

Лингвистик типология (типологик лингвистика) тилларни узаро қиёсий тадқиқ қилиш жараёнида тиллар учун умумий бўлган ҳодисаларга алоҳида эътибор беради, ушбу умумийликларни аниқлайди.

Эслатамиз, дунё тилларининг деярли барчасида учрайдиган, барчаси учун хос бўлган умумий хусусиятлар универсалия деб юритилади. Демак, универсалиялар қиёс қилинаётган қатор тиллар тузилишига хос лисоний ҳодисалар, бирликлар билан белгиланади. Масалан, сўзларнинг бир ва кўп маънолилиги, замон категорияси, омонимлар, сўз туркумлари, унли ва ундош товушлар, терминлар, синонимлар, ургу, ҳаракат ва ҳолат феъллари кабилар.

Маълум бўлдики, қайд этилган ушбу лисоний ҳодисалар универсалиялар сифатида унлаб, юзлаб тилларга тегишли эканлиги билан ажралиб туради.

¹ Типология. гр. typos – шакл, намуна, logos – таълимот.

² Қар.: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, 476-бет. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь – справочник лингвистических терминов. – М., 1976, 486-бет.

Айни вақтда қиёс объекти бўлган тилларнинг фақат ўзигагина хос – шахсий жиҳатлари - ҳодисалари борки, булар ҳам тилларни типологик тадқиқ қилиш жараёнида-лингвистик типологияда аниқланади. Масалан, ўзбек тилига хос ў, қ, г, ҳ каби унли ва ундош товушлар, ургунинг тилимизда, асосан, сўзнинг охириги бўғинига тушиши (*истиқлол, тадбиркор, маънавият*), рус тилида эса ургунинг сўз бошида, ўртасида ва охирида ҳам келиши. Шунингдек, рус тилида ургунинг сўз ясаш вазифасига ҳам эгаллиги, яъни ургу позициясининг ўзгариши билан сўз маъносининг ҳам ўзгариши юз беради. Масалан, *мука (ун) – мука (азоб), замок (қулф) – замок (қалъа, қўрғон)*.

Рус тилига хос ы, щ, ц каби ундошлар, шунингдек, ўзбек тилида мавжуд бўлмаган, аммо рус тилига хос род ва вид категориялари кабилар.

Демак, лингвистик типология тиллар ўртасидаги умумий жиҳатларгагина эмас, балки фарқли, ўзига хос томонларга ҳам алоҳида эътибор беради.

Лингвистик типология қиёсланаётган тиллар таҳлили ва тадқиқида ўз вазифасини, фаолиятини диалектик фалсафанинг методологик асос бўлиб хизмат қилувчи муҳим категорияларидан бири умумийлик ва хусусийлик категориясига кўра иш олиб боради. Шу жараёнда тилларнинг систем – структур табиатига хос ялпи жиҳатлар, алоҳидаликлар (махсусликлар) аниқланади, тавсифланади.

Хуллас, умумий тилшуносликнинг муҳим бир соҳаси бўлган лингвистик типология – тиллар типологияси турлича тузилишга эга бўлган, турлича тил оилаларига мансуб тилларнинг типологик хусусиятларини ҳамда мазкур тилларнинг пайдо бўлишини, уларнинг тараққиётини аниқлашга, белгилашга хизмат қилади улар ҳақида қатор асосли, ишончли, ҳаққоний маълумотлар беради.

Адабиётлар

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966.
2. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь - справочник лингвистических терминов. - М., 1976.
3. Баскаков Н.А. Содиков А.С. Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. - Т., 1979.
4. Исследование по структурной типологии. - М., 1963.

Хулоса

Тил табиатига, вазифаси ва тузилишига (ички қурилишига) кўра мураккаб ижтимоий-тарихий, ижтимоий – психик ҳодиса бўлиб, жамиятга тенги йўқ алоқа воситаси сифатида хизмат қилади. Тил жамият тараққиётининг рамзи, мезони, кўзгуси сифатида фаоллик кўрсатади.

Тил илмий-назарий тилшунослик нуқтаи назаридан унлаб қурилишларда қатор фанлар билан ҳамкорликда иш олиб боради. Бу жараёнда, айниқса, тил ва жамият, тил ва тарих, тил ва тараққиёт, тил ва тафаккур, тил ва маънавият, тил системаси, тил ва нутқ каби мураккаб сиёсий-фалсафий, илмий масалалар борки, улар назарий тилшуносликнинг – умуман жаҳон тилшунослиги фанининг доимий диққат марказида туради, турли фан вакиллари билан бевосита ўрганиш, тадқиқ қилиш объекти ҳисобланади.

Умум тилшуносликда тилни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишда тилнинг систем тузилишга эгаллиги, тил ва нутқнинг диалектик муносабати, тил ва нутқ бирликларининг тилни алоқа қуроли сифатида ҳаракатга келтириши каби қатор муаммолар борки, улар умуман тилшунослик фанининг – ҳам назарий, ҳам амалий тилшуносликнинг энг муҳим, энг асосий, энг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Айтилганларга кўра ушбу монографик характердаги ишда назарий тилшуносликнинг айрим муҳим ва мураккаб муаммолари ҳақида фикр юритдик, уларнинг айрим жиҳатларини у ёки бу даражада ёритдик.

Шак – шубҳасиз, ўзбек тилшунослигида ҳам, рус тилшунослиги каби, фанимизнинг ушбу мураккаб илмий – назарий, фалсафий соҳаси бўлган умумий тилшунослик бўйича унлаб ишлар майдонга келади. Бу – давр талаби.

Ушбу ўқув қўлланма истиқлол даврида яратилган дастлабки ишлардан бири сифатида талабаларни, ёш тадқиқотчиларни назарий жиҳатдан шакллантиришда, тайёрлашда фаол хизмат қилади деб умид қиламиз.

Навбат тилшунослик методларига.

Мундарижа

Муҳаррирдан	4
Суз боши.	6
Лингвистика ва унинг турлари.	8
Тилнинг таърифлари	13
Тил ва нутқ	19
Субстанция ва форма.	27
Система ва структура	31
Тилни информация назариясига кура код билан тенглаштириш.	37
Семиотика.	38
Тилнинг икки жиҳати: ифода ва мазмун жиҳатлари.	42
Тил ва нутқ бирликлари	46
Тил системаси. Парадигматика ва синтагматика.	61
Типология	67
Хулоса	69
Мундарижа	70

4
4
4

4
4

Р. РАСУЛОВ

Умумий тилшунослик

Босишга рухсат этилди 8.08.2006 й.
Босма табағи 4,5. Адади 500. Буюртма № 184.
«Информатика институти» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Ф. Хўжаев кўчаси, 134.

